

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему: **«ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ З
БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ»**

Виконала: студентка 4 курсу,
групи 6.2310-сп-з
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми
«Соціальна педагогіка»
А.В.Перепьолка

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри соціальної
педагогіки та спеціальної освіти
О.Г.Лещенко

Рецензент: _____

_____

Запоріжжя

2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти

Рівень вищої освіти бакалавр

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

Освітня програма «Соціальна педагогіка»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

« ____ » _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я

НА ДИПЛОМНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ (СТУДЕНТЦІ)

Перепьолці Анжеліці Василівні

1. Тема роботи «Формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей»

керівник роботи Лещенко Олена Геннадіївна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та спеціальної освіти затверджені наказом ЗНУ від «05» лютого 2024 року № 235-с

2. Строк подання студентом роботи 10 травня 2024 року

3. Вихідні дані до роботи матеріали соціально-педагогічної практики, курсової роботи з соціальної педагогіки? матеріали соціально-педагогічної практики, курсової роботи з соціальної педагогіки

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити: Розкрити сутність та зміст комунікативних навичок у дітей. Проаналізувати закордонний досвід формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей. Охарактеризувати особливості функціонування багатодітних сімей. Теоретично обґрунтувати програму формування комунікативних навичок у дітей багатодітних сімей.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

---

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Лещенко О. Г.		
Розділ 1	Лещенко О. Г.		
Розділ 2	Лещенко О. Г.		
Висновки	Лещенко О. Г.		
Додатки	Лещенко О. Г.		

7. Дата видачі завдання

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	Лютий-березень	виконано
2	Написання вступу	березень	виконано
3	Написання першого розділу	березень	виконано
4	Написання другого розділу	квітень	виконано
5	Написання висновків	квітень	виконано
6	Оформлення додатків	травень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	травень	виконано
8	Захист	травень	виконано

Студент _____ Перепьолка А.В

Керівник роботи _____ Лещенко О.Г.

Нормоконтроль пройдено

Номоконтролер _____ Мацкевіч Ю.Р.

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 52 с., 43 джерела, 6 додатків.

Об'єкт дослідження: процес формування комунікативних навичок у дітей, які виростають в багатодітних сім'ях.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи формування комунікативних навичок у дітей, які виростають в багатодітних сім'ях.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати програму формування комунікативних навичок у дітей багатодітних сімей.

Досягнення мети дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) розкрити сутність та зміст комунікативних навичок у дітей;
- 2) проаналізувати закордонний досвід формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей;
- 3) охарактеризувати особливості функціонування багатодітних сімей;
- 4) теоретично обґрунтувати програму формування комунікативних навичок у дітей багатодітних сімей.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення, класифікація; емпіричні – психодіагностичні методики, психокорекційна програма; методи обробки та інтерпретації даних – математичні методи статистичної обробки даних дослідження.

Теоретична значущість роботи полягає в розширенні наукових знань про вплив багатодітності на формування комунікативних навичок.

Практична значущість полягає у створенні програми формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

Галузь використання: загальноосвітні школи, центр соціальних служб, навчально-виховні заклади, центри освіти та розвитку.

СІМ'Я, КОМУНІКАЦІЯ, КОМУНІКАТИВНІ НАВИЧКИ, БАГАТОДІТНА РОДИНА, ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК

SUMMARY

Perepolka A.V. Formation of communication skills in children from large families.

The qualification work consists of an introduction, 2 parts, conclusions, a list of used literature (51 names), 6 addenda on 25 pages. The volume of the qualification work is 81 pages, of which 52 are the main text.

The qualification paper provides a theoretical overview and describes the method of forming communication skills in children from large families.

Object of research: the process of formation of communication skills in children who grow up in large families.

The subject of the study: content, forms and methods of formation of communication skills in children who grow up in large families.

The purpose of the study: to theoretically substantiate the program of formation of communication skills in children of large families.

Achieving the research goal involves solving the following tasks:

- 1) reveal the essence and content of children's communication skills;
- 2) to analyze the foreign experience of forming communication skills in children from large families;
- 3) to describe the peculiarities of the functioning of large families;
- 4) to theoretically substantiate the program of formation of communication skills in children of large families.

Research methods: theoretical – analysis, systematization, generalization, classification; empirical – psychodiagnostic methods, psychocorrective program; methods of data processing and interpretation: mathematical methods of statistical processing of research data.

Theoretical significance: consists in the expansion of scientific knowledge about the influence of multiple children on the formation of communication skills and the development of theoretical foundations for further research in this field.

Practical significance: consists in the development of recommendations for teachers to promote the development of communication skills in children from large families.

Scope of use: secondary schools, centers of social services, educational institutions, centers of education and development.

Part 1 “Theoretical aspects of the study of the problem of the formation of communication skills in children from large families” reveals the essence and content of communication skills in children, foreign experience in the formation of communication skills in children from large families, the peculiarities of the functioning of large families.

Part 2 “Empirical study of communication skills in children from large families” contains the training program and research methodology.

Keywords: family, communication, communication skills, large family, formation of communication skills.

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ 1. Теоретичні аспекти вивчення проблеми формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.....	12
1.1 Сутність та зміст комунікативних навичок у дітей.....	12
1.2 Закордонний досвід формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.....	15
1.3 Особливості функціонування багатодітних сімей.....	19
1.4 Формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.....	29
Розділ 2. Емпіричне дослідження комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.....	36
2.1 Методика дослідження комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.....	36
2.2 Програма формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.....	40
Висновки.....	50
Список використаних джерел.....	53
Додатки.....	58

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна соціокультурна динаміка ставить перед сім'ями нові завдання, серед яких особливою увагою вирізняється питання формування комунікативних навичок у дітей, особливо тих, що належать до багатодітних сімей. Багатодітні сім'ї, у яких виросло кілька дітей, представляють особливий контекст для розвитку комунікативних вмінь, і вивчення цього аспекту є актуальним і практично значущим.

У контексті сучасного суспільства, де динаміка сімейних структур і підходів до виховання різноманітна, увага до формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей набуває особливого значення.

В умовах зміни традиційних родинних моделей і збільшення кількості багатодітних сімей, вивчення комунікативного розвитку в цьому контексті стає актуальним для розуміння особливостей виховання. Зростання значення комунікативних навичок у професійній та особистій сферах життя підкреслює важливість їх формування в ранньому дитинстві.

Сім'я є першою соціальною установою для дитини. Дослідження взаємодії у багатодітних сім'ях може розкрити особливості виховання та спілкування між дітьми. Такі сім'ї можуть виглядати різноманітно, і вивчення цього аспекту дозволяє визначити ефективні методи підтримки комунікативного розвитку, враховуючи індивідуальні особливості.

Станом на 2024 рік в Україні налічується близько 333 тисяч багатодітних сімей, у яких виховується понад 1,15 мільйона дітей (Міністерство соціальної політики України). Держава надає багатодітним родинам численні пільги та соціальні гарантії.

Попри державну підтримку, багатодітні сім'ї часто стикаються з фінансовими проблемами через високі витрати на дітей. Багатодітним сім'ям важко знайти достатньо велике та доступне житло. Часто вони потребують поліпшення житлових умов.

В багатодітних сім'ях часто батьки не можуть приділити достатньо часу кожній дитині окремо через велику кількість обов'язків. Це може призводити до нестачі індивідуальної уваги, що важливо для розвитку мовних і комунікативних навичок у дітей.

В умовах тісного житла діти можуть не мати можливості спілкуватися один на один з батьками або вчителями. Це обмежує можливості для розвитку особистих комунікативних навичок та впевненості у спілкуванні.

Хоча наявність братів і сестер може сприяти розвитку соціальних навичок, конфлікти та суперництво між ними можуть негативно впливати на комунікативний розвиток. Наприклад, старші діти можуть пригнічувати молодших, що ускладнює їхній розвиток.

Діти з багатодітних сімей можуть мати менше можливостей для спілкування за межами сім'ї, що обмежує їхній соціальний досвід і знижує здатність адаптуватися до різних комунікативних ситуацій.

Зростання інтересу до психології розвитку та педагогічних аспектів виховання в сучасному науковому середовищі підкреслює потребу в глибшому розумінні впливу багатодітності на формування комунікативних навичок у дітей.

Декілька дослідників, таких як С. Коляденко, О. Безпалько, Н. Павлик, Н. Сейко, Т. Шеляг, предметом своїх досліджень обрали проблеми, що виникають у багатодітних сім'ях. Серед цих науковців з соціальної роботи були ті, хто активно надавав допомогу саме багатодітним сім'ям, такі як А. Синельников, Е. Альчідеева, Т. Бодрова, які зосереджувалися на формуванні психічних особливостей підлітків у багатодітних родинах. Українські дослідники, такі як Л. Обухова, О. Масраєва та Т. Шеляг, вивчали різні аспекти сімейного благополуччя, зокрема труднощі, з якими стикаються багатодітні сім'ї. Їхні дослідження охоплювали різноманітні аспекти сімейної динаміки та взаємовідносин.

Отже, дослідження формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей є важливим, оскільки воно сприяє розширенню наших знань

про фактори, що впливають на комунікативний розвиток в умовах сучасної сімейної реальності. Дане дослідження є важливим внеском у розвиток наукового підходу до вивчення проблеми комунікативного розвитку у дітей з багатодітних сімей.

Об'єкт дослідження – процес формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати програму формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

Досягнення мети дослідження передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) розкрити сутність та зміст комунікативних навичок у дітей;
- 2) проаналізувати закордонний досвід формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей;
- 3) охарактеризувати особливості функціонування багатодітних сімей;
- 4) теоретично обґрунтувати програму формування комунікативних навичок у дітей багатодітних сімей.

Теоретико-методологічна основа дослідження ґрунтується на концепціях розвитку дитини, теорії спілкування, а також вивченні особливостей сімейного виховання.

Методи дослідження. В ході підготовки кваліфікаційної роботи були використані такі методи дослідження: теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення, класифікація; емпіричні – психодіагностичні методики, психокорекційна програма; методи обробки та інтерпретації даних – математичні методи статистичної обробки даних дослідження.

Теоретичне значення полягає в розширенні наукових знань про вплив багатодітності на формування комунікативних навичок.

Практичне значення полягає в розробці програми формування комунікативних навичок у дітей багатодітних сімей.

Новизна дослідження полягає в конкретизації впливу багатодітності на

формування комунікативних навичок у дітей, що розкривається через аналіз внутрішніх взаємозв'язків сімейного середовища та психосоціального розвитку дитини. А також у створені програми для формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ З БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ

1.1. Сутність та зміст комунікативних навичок у дітей

Комунікація є процесом обміну інформацією між індивідами за допомогою спільної системи знаків, символів або поведінки. Це фундаментальний аспект людського існування, який дозволяє людям передавати думки, почуття та ідеї. Вона включає вербальні (слова та мова) та невербальні (жести, міміка, тілесні рухи) засоби спілкування.

Концепція комунікативності, комунікативних навичок та особистісних аспектів розглядається з урахуванням бажання взаємодії та спілкування, ініціативності в налагодженні комунікативних зв'язків та енергійності під час спілкування. У зв'язку з історичними перспективами, початок минулого століття був ключовим для дослідників, що зверталися до проблеми комунікативності в спілкуванні. Перекладаючи з різних мов, комунікація означає «спілкуватися», «повідомляти», «поєднувати» та «пов'язувати».

І. Бех зауважує: «Поняття мовного суб'єкту розглядається як учасники діалогу, що спрямовують свої висловлювання один на одного. Суть діалогу полягає в активному розумінні та взаємодії різних поглядів. Це розуміння передбачає суб'єкт-суб'єктне відношення». За його словами: «Людина, яка виступає автором висловлення, враховує безліч факторів, що впливають на відповідь співрозмовника. Це визначає вибір жанру висловлення, композиційних прийомів та стилю» [2, с.53].

Сучасні дослідження відображають різноманітні прояви комунікативних навичок та вмінь, а також розглядають різні аспекти даної проблеми. У психології особлива увага зосереджується на концепції несвідомого, яка є

ключовою. Альфред Адлер, наприклад, окремо розглядає формування комунікативних навичок у контексті виокремлення соціальних інтересів.

Комунікативна активність визначається нагальними потребами, що поступово трактується в наукових категоріях та досліджується вченими. Волкова, наприклад, розкриває суть комунікативної активності, визначаючи її як [5]:

- активну взаємодію між учасниками спілкування, що виявляє бажання до міжособистісного спілкування, ініціативність у розумінні один одного, цілеспрямованість та налаштованість на створення та підтримку взаємодії;
- якість спілкування, що відображає ставлення до мети, змісту, форми та результатів взаємодії, бажання розкрити власні пізнавальні та вольові здібності для вирішення завдань;
- індивідуальний підхід до співрозмовників у спілкуванні;
- особистісна якість, що включає емоційне, пізнавальне та поведінкове ставлення до висловлювань інших під час спілкування.

Невід’ємна самостійність комунікативних вмінь та навичок особистості безперечна. Розуміння цього феномену потребує чіткого визначення та глибокого відчуття внутрішнього світу особистості, що виявляється у цілісній індивідуальності під час спілкування та взаємодії, і базується на розкритті проблем спілкування на різних рівнях його аналізу та розуміння.

Серед підходів до визначення комунікативних вмінь, навичок і активності можна виокремити наступне:

- комунікативні вміння та навички пов’язані з процесом спілкування;
- вони не обмежуються лише певними комунікативними властивостями або здібностями, такими як контактність або комунікабельність;
- це складне утворення, що поєднує в собі змістовні елементи.

Для формування комунікативних вмінь і навичок важливі індивідуальні прояви характеру, темпераменту та розвитку психічних процесів особистості.

Прояви комунікативних вмінь і навичок, а також активності дитини, яка знаходиться у процесі формування, підлягають якісним та кількісним змінам.

Важливе значення в спілкуванні приділяється вибору співрозмовників та взаємодії з ними.

Самостійність у розвитку комунікативних вмінь і навичок особистості незаперечна. Розуміння цього явища вимагає чіткого визначення та глибокого осмислення внутрішнього світу особистості, що виявляється у її унікальній індивідуальності під час спілкування та взаємодії. Це ґрунтується на виявленні проблем спілкування на різних рівнях його дослідження та осмислення.

Серед підходів до визначення комунікативних вмінь, навичок і активності слід враховувати:

- комунікативні вміння та навички пов'язані з процесом спілкування;
- вони не обмежуються конкретними комунікативними характеристиками або здібностями, такими як активність чи комунікабельність;
- це складна комбінація, яка включає різноманітні елементи.

Формування комунікативних умінь і навичок визначається індивідуальними проявами характеру, темпераменту та розвитку психічних процесів особистості.

Прояви комунікативних умінь і навичок, а також активності дитини, яка перебуває у процесі становлення, підлягають змінам як якісним, так і кількісним. Важливе значення в спілкуванні приділяється вибору співрозмовників та взаємодії з ними.

Кожна особистість може вибирати різні ситуації спілкування, в яких вона бере участь, та визначати оптимальні шляхи комунікативної діяльності порівняно з іншими. Поступовий розвиток кожної особистості залежить від впливу накопиченого досвіду у спілкуванні та навчальній діяльності.

Комунікативні навички – це здатність ефективно обмінюватися інформацією з іншими. Вони включають такі компоненти:

1. Активне слухання: Уміння уважно слухати співрозмовника, виявляючи зацікавленість і розуміння.
2. Вербальна комунікація: Використання слів для передачі інформації. Важливо враховувати інтонацію, чіткість і відповідність мовлення.

3. Невербальна комунікація: Використання міміки, жестів, пози тіла, щоб доповнювати або замінити вербальні повідомлення.

4. Емпатія: Здатність розуміти емоції та почуття інших людей, що сприяє побудові довірчих відносин.

Ознаки та характеристики комунікативних навичок

1. Чіткість та зрозумілість: Співрозмовники повинні розуміти один одного без зайвих труднощів.

2. Послідовність: Логічне та послідовне викладення думок.

3. Адаптивність: Здатність адаптувати стиль спілкування до потреб та характеристик співрозмовника.

4. Взаємна повага: Важливість поваги до думки та почуттів інших.

Отже, розвиток комунікативних навичок є поступовим і безперервним процесом, що потребує уваги та підтримки з боку батьків, вихователів та вчителів на кожному етапі вікового розвитку дитини.

1.2. Закордонний досвід формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей

Комунікація, що є однією з основних сфер діяльності людей, не лише допомагає виявляти особливості особистості у системі взаємодії суб'єктів та об'єктів, але й вносить значний вклад у її подальший розвиток.

Дослідження проблем комунікативних навичок розпочали ще в Давній Греції у контексті вивчення спілкування, мови та діалогу як форми рефлексії (Сократ, Платон, Аристотель). З епохи Просвітництва комунікативні навички розглядаються як фактор, що визначає процес формування особистості, забезпечує єдність «Я» – «Ти» (Л. Фейєрбах), є необхідною складовою естетичного виховання (Ф. Шиллер), освоєння мови та граматики (Ф. Гумбольдт).

У XIX столітті з'являються перші герменевтичні проекти комунікації

(В. Шлейермахер, В. Дільтей), а в кінці XIX – на початку XX століття комунікативні навички починають аналізуватися переважно в контексті онтології, гносеології та семіотики (філософія мови (Л. Вітгенштейн), феноменологія (Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понти) та герменевтика (М. Хайдеггер, Г.-Г. Гадамер) [32].

У якості одного з відгалужень у дослідженнях комунікативних навичок у XIX – на початку XX століття розвивається психоаналітична школа (З. Фрейд, К. Юнг, Ж. Лакан), яка, узгоджуючись з основною ідеєю підсвідомого, висловлює думку про те, що при вторгненні підсвідомих комплексів комунікація може бути порушена, а людська мова - патогенною, в той час як межі філософського розгляду мови завжди встановлювалися як нормальна, тобто вважалася здоровою, людською мовою.

У другій половині XX століття з'являється низка концепцій, які намагаються об'єднати герменевтику та психоаналіз і у цьому синтезі зняти недоліки обох напрямків. Загальні теоретичні напрямки, в яких реалізуються такі концепції, почали називати глибинною або психоаналітичною герменевтикою (Л. Бінсвангер, П. Рікер, Ю. Хабермас, А. Лоренцер) .

Зарубіжні вчені визнають, що багатодітні сім'ї мають свої унікальні аспекти, які впливають на розвиток комунікативних навичок у дітей. Вони підкреслюють значення спілкування з братами та сестрами, а також взаємодії з батьками для формування цих навичок. Вчені також звертають увагу на роль родинного клімату та розвитку емоційного інтелекту в цьому процесі. Культурні відмінності також враховуються при вивченні впливу сімейного середовища на комунікативні навички дітей.

Закордонний досвід вказує на те, що формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей спричинене різноманітними факторами. Ось деякі з них [22, с.57]:

1. Обставини великої сім'ї: Дитина в багатодітній родині вивчає мистецтво спілкування вже з самого народження, оскільки завданням старших може бути допомагати молодшим, розуміти їхні потреби та спілкуватися з

ними. Такий досвід може сприяти розвитку комунікативних навичок.

2. Необхідність спілкування: В багатодітній родині діти постійно знаходяться в ситуації, де вони повинні обговорювати свої потреби, домовлятися про спільні справи, розв'язувати конфлікти тощо. Це створює потребу в розвитку ефективних комунікативних навичок.

3. Взаємодія з різними віковими групами: В багатодітній сім'ї діти можуть взаємодіяти з різними віковими групами, що розвиває їхні комунікативні здібності. Спілкування зі старшими та молодшими братами і сестрами сприяє розширенню лінгвістичних та соціальних навичок.

4. Відсутність самотності: Діти в багатодітних сім'ях рідко знаходяться в самотності, що сприяє розвитку їхніх комунікативних вмінь. Вони звикли до постійного спілкування та взаємодії, що може впливати на їхні навички спілкування.

5. Спільні дії та заняття: Спільні ігри, заняття, прогулянки і інші активності сприяють взаєморозумінню між дітьми, формуючи їхні комунікативні вміння.

6. Моделювання батьками: В багатодітній сім'ї діти можуть спостерігати, як їхні батьки ефективно взаємодіють, вирішують конфлікти та спілкуються. Це може бути сильним впливом на формування комунікативних навичок.

7. Сприйняття важливості комунікації: Якщо в сім'ї приділяється велика увага спілкуванню, вирішенню конфліктів мирним шляхом та вислуховуванню інших, це може впливати на формування позитивних комунікативних підходів у дітей.

Загальною властивістю є те, що багатодітна сім'я може створювати умови, сприятливі для розвитку комунікативних навичок у дітей через постійне спілкування, спільні дії та взаємодію в різних ситуаціях [16, с. 104].

Зарубіжні дослідження багатодітних сімей вказують на різноманітні аспекти, що впливають на розвиток дітей у таких умовах.

У цих сім'ях спостерігається велика динаміка взаємовідносин між дітьми

через конкуренцію за увагу батьків та ресурси. Важливою стає вміння співпрацювати та розв'язувати конфлікти.

Деякі культури активно залучають дітей до виконання обов'язків та догляду за молодшими членами сім'ї, що сприяє розвитку в них відповідальності та комунікативних навичок.

Багатодітні сім'ї також формують спільні звички та традиції, які сприяють спілкуванню та співпраці. Старші діти часто виконують роль лідерів та прикладів для молодших, що сприяє розвитку їхніх комунікативних навичок.

Нарешті, багатодітні сім'ї мають більше ресурсів, таких як час та увага батьків, що важливо для стимулювання розвитку комунікативних навичок у дітей.

Ці аспекти зарубіжного досвіду вивчення багатодітних сімей вказують на важливість спілкування, взаємодії та відповідальності в формуванні комунікативних навичок дітей у цих сімейних умовах.

Зарубіжні дослідження також вказують на важливість розвитку соціальних навичок у дітей з багатодітних сімей. Вони навчаються співпраці, терпимості, емпатії та взаєморозуміння через постійну взаємодію з братами, сестрами та іншими членами сім'ї. Це може позитивно впливати на їхні відносини з оточуючими та розвиток у них навичок спілкування з різними групами людей.

Додатково, дослідження показують, що багатодітні сім'ї можуть надати дітям більше можливостей для виконання різноманітних активностей та участі у спільних проектах. Це сприяє розвитку творчості, лідерських якостей та вміння працювати в команді, що також є важливими аспектами комунікативних навичок.

Отже, зарубіжний досвід підкреслює не лише важливість самого спілкування у багатодітних сім'ях, а й ширший вплив такого сімейного середовища на розвиток соціальних та інших навичок у дітей.

1.3. Особливості функціонування багатодітних сімей

Дослідження багатодітних сімей охоплюють різноманітні аспекти їхнього життя, включаючи соціально-економічні умови, психологічні особливості, питання виховання дітей і розвиток комунікативних навичок.

Вчені такі як Л. Коган, О. Тягунов, М. Романова, І. Лещенко, В. Мельничук, О. Кравченко, С. Іванов, Т. Сидоренко досліджували різні аспекти функціонування багатодітних сімей.

Вчені звертають увагу на фінансові труднощі, з якими стикаються багатодітні сім'ї. Фінансова нестабільність може впливати на якість життя та можливості для освіти і розвитку дітей. Дослідження показують, що багатодітні сім'ї частіше живуть за межею бідності, що обмежує доступ до якісної медичної допомоги, освіти та соціальних послуг.

Багатодітна сім'я – це «сім'я, в якій є троє чи більше дітей. Це може бути результатом народження біологічних дітей від одних батьків, прийнятих дітей, дітей від попередніх шлюбів одного з батьків або комбінації цих ситуацій. Кількість дітей в багатодітній сім'ї може варіюватися, але основна характеристика полягає в тому, що у сім'ї є більше ніж двоє дітей. Багатодітні сім'ї можуть зазнавати високих вимог і відповідальності щодо виховання та задоволення потреб кожної дитини. Вони можуть збагачуватися емоціями і досвідом, а також мають можливість виховувати дітей, які перебувають в постійному контакті зі своїми братами і сестрами. Однак у багатодітних сім'ях можуть виникати виклики, і для розуміння причин цих проблем слід враховувати культурні, соціальні та економічні фактори, які впливають на динаміку родини» [10, с. 99].

Багатодітна сім'я, як правило, володіє міцними родинними традиціями, чіткою внутрішньою структурою та традиційно поважним ставленням до старших членів родини, створюючи сприятливий психологічний клімат. У таких сім'ях легше вирішуються проблеми та конфлікти, і самі батьки в подальшому не стикаються з самотністю старістю.

У сім'ях з негативними умовами, де багато дітей, батьки можуть не мати можливості забезпечити дитині належне виховання та комфортні умови для життя, тому важливо приділяти їм особливу увагу.

Багатодітна сім'я виявляється особливою серед нетипових сімей, які відхиляються від соціальних норм. Не типовість включає розмір житла, системи освіти, охорони здоров'я та побутові умови. Перцепція багатодітності в суспільстві є неоднозначною: ці сім'ї асоціюються як з щасливим, повноцінним сімейним життям та його радощами, так і з труднощами, відсутністю просвіти та втратою чогось. Життя в багатодітній сім'ї може здаватися веселим та завжди з кимось підтримуватися, але для кожного члена такої родини це може бути складним і вимагати багато зусиль, оскільки у сучасних умовах існує більше перешкод у фінансовому, психологічному та культурному плані для багатодітних родин. Розробка ефективної демографічної та соціальної політики, спрямованої на підтримку багатодітних сімей, вимагає детального аналізу їх проблем з урахуванням регіональних відмінностей. Багатодітні сім'ї стикаються з різними труднощами, але основна проблема полягає в матеріальних труднощах, які збільшуються з кожним новонародженим членом сім'ї [16, с.61].

У благополучній багатодітній родині відсутність дефіциту спілкування з членами сім'ї зазвичай сприяє формуванню позитивних моральних якостей, таких як чутливість, людяність та повага до старших. Однак в той же час дефіцит часу у батьків та недостатність знань з виховання дітей створюють певні проблеми в таких родинах.

Відсутність уваги з боку батьків призводить до формування небажаних характеристик особистості дитини, таких як низька самооцінка, тривожність, агресивність та завищений рівень амбіцій. Це, в свою чергу, призводить до розриву міжпоколінкових зв'язків, внутрішньо сімейних відносин, невизначеного психологічного клімату та відсутності психологічного благополуччя як для батьків, так і для дітей.

У благополучній багатодітній родині діти не відчувають дефіциту

спілкування, вони знаходяться на рівних умовах, старші дбають про молодших, допомагають батькам і в той же час формують позитивні моральні якості, такі як чесність, працьовитість, чутливість та повага до старших. Однак часто у багатодітних родинх батьки стикаються з дефіцитом часу та недостатністю знань з виховання дітей, що створює певні труднощі в вихованні. Таким чином, виховний процес в багатодітних родинх має як позитивні, так і негативні аспекти, а соціалізація дітей - свої труднощі та проблеми.

Особливості виховання в багатодітних сім'ях, за словами Т. Бодрова, можна сформулювати наступним чином [4]:

1) «У багатодітних сім'ях, на думку Т. Бодрова батьки, виховуючи дітей, часто, через свою недостатню психолого-педагогічну компетентність, ґрунтуються в основному на інтуїції, і не завжди здатні компетентно організувати процес взаємодії з дітьми різного віку.

2) Багаточисельність дітей не сприяє формуванню унікальності та індивідуальності в залежності від різних вікових позицій.

3) Батьки у багатодітних сім'ях розглядають дітей як єдине ціле, не орієнтуючись на особисті характеристики кожної дитини, які обумовлені різними часами народження, «порядковим номером» з'явлення на світ та іншими віковими особливостями. Такий стиль взаємин називається «курс на однорідність», що не сприяє формуванню індивідуальності дитини» [2, с. 170].

Процес виховання у багатодітній сім'ї є складним та протиріччям. По-перше, у таких сім'ях нівелюється відчуття справедливості в стосунках з дітьми, до них виявляється нерівна увага та приязнь. Дитина, яка відчуває відсутність уваги, завжди реагує на це власним чином: у деяких випадках це супроводжується психологічним станом тривожності, відчуттям безпомічності та низькою самооцінкою, у інших – збільшеною агресією, неадекватною реакцією на життєві ситуації. Серед старших дітей у багатодітній сім'ї характерне категоричне ставлення до суджень, бажання лідерства та керівництва навіть у тих випадках, коли для цього немає підстав. Це, зрозуміло, ускладнює процес соціалізації дітей.

По-друге, у багатодітних сім'ях, особливо на матері, збільшується психологічне та фізичне навантаження. У матерів з багатою дітьми мало залишається вільного часу та можливостей для розвитку та спілкування з дітьми, для виявлення уваги до їхніх інтересів. Підлітки зазвичай рано долучаються до домашніх справ і часто відмовляються від навчання, щоб допомагати своїм батькам та працювати.

У дітей та підлітків з багатодітних сімей виникають проблеми у спілкуванні з оточуючими ровесниками, що ускладнює процес їхньої соціалізації та може сприяти появі нових проблем у майбутньому. Багатодітна сім'я має менше можливостей задовольнити потреби та інтереси дитини, якій вже і так відводиться значно менше часу, ніж в однодітній сім'ї, що, зрозуміло, не може не вплинути на її розвиток .

Оскільки люди відносяться по-різному до великих сімей, в родин можуть виникати труднощі в спілкуванні з колегами на роботі. Діти з багатодітних сімей також відчують негативне ставлення своїх ровесників, що ускладнює їхнє спілкування з іншими дітьми.

Діти з багатодітних сімей обдаровані не меншими здібностями, але справа в тому, що вони не мають можливості отримувати таке ж виховання та освіти, як діти з високими доходами. Для повного розвитку дитина повинна відвідувати різноманітні гуртки, секції та проводити час з батьками вдома. У великій сім'ї батькам важко займатися дітьми, а матеріальна ситуація не дозволяє відправити всіх дітей в гуртки. Вже з малечку дитина стикається з серйозними труднощами. Нині зросла кількість недоступних для дітей з багатодітних сімей шкіл розвитку, гуртків та спортивних секцій через високу вартість.

Часто старші діти доглядають за молодшими, що обмежує їхній вільний час, і навіть безкоштовні гуртки і секції можуть бути недоступними для дітей з багатодітних сімей. Все це призводить до соціального нерівності.

Батьки з багатодітних сімей не можуть собі дозволити наймати репетиторів через складне матеріальне становище. Проте в цьому є й позитивні

моменти. Обираючи професію, діти з великих сімей звертають увагу на рівень оплати та популярність на ринку праці. Вони також обирають професію відповідно до своїх здібностей та інтересів. Ці діти не чекають допомоги від когось, вони вивчилися досягати своїх цілей цілком самостійно та покладаються лише на свої сили. Щоб ефективніше впоратися з різними соціально-психологічними проблемами, батькам багатодітних сімей потрібна відповідна інформація. Варто відзначити, що вітчизняні засоби масової інформації у своїх публікаціях зосереджують основну увагу на вихованні одного дитини. В результаті батьки багатодітних сімей опиняються в певному інформаційному вакуумі, де вони отримують необхідну інформацію переважно з міжособистісного спілкування з іншими багатодітними сім'ями.

З іншого боку, у розвитку дитини з багатодітної сім'ї є свої переваги: старші діти часто беруть на себе функції батьків, що за належних умов готує їх до майбутнього батьківства, виховуючи в них такі якості, як відповідальність, гуманність, великодушність, наполегливість та силу волі. Зазвичай для молодших дітей старші сестри та брати стають ідеалом, якими повинні бути батьки, але яких вони не можуть бути через постійну зайнятість. У разі зворотного випадку, коли старші родичі не можуть бути ідеалом, молодші члени можуть розглядати їх як певний стимул до розвитку, щоб досягти вищих вершин у житті. Однак, якщо сім'я є забезпеченою, в ній існують міцні родинні відносини, чітка внутрішня структура, наявність комунікативних навичок та повага до старших членів сім'ї [22].

Дослідники психологічних особливостей багатодітних сімей виділяють так званий «психологічний портрет» багатодітних батьків.

«Батьки в багатодітній сім'ї зазвичай відрізняються вищою психологічною стійкістю. Їм доводиться бути психологічно стійкими під тиском відносин із сучасним суспільством. На сьогодні до багатодітних сімей існує негативне ставлення. В результаті батьки багатодітних сімей краще переносять стреси, легше подолають труднощі життя, оскільки вони вже визначили пріоритети цінностей і вибрали своїх дітей як найцінніше» [3, с. 92].

Видільна особливість особистості багатодітних батьків полягає в їхній більшій відповідальності. Розлучення в таких сім'ях дуже рідке. За думкою О. Безпалько, це зовсім природно, оскільки ця сім'я відзначалася впевненістю партнерів одне в одному, у своєму сімейному майбутньому, що дозволило їй мати багато дітей. І багато дітей в таких сім'ях зміцнює їх. Народження кожного наступного дитини означає для батьків не тільки нові турботи, але й новий рівень взаємин одне з одним. Почуття стають міцніше, відповідальність один за одного - більше. Такі партнери розуміють, що розлучення в першу чергу негативно відбудеться на їхніх дітях, тому вони вміють уступати та цінувати одне одного [3, с. 94].

Порівняно з малодітними сім'ями, в багатодітних вище рівень розвитку міжособистісних стосунків. І з цього випливає, що сім'ї, де є кілька дітей, завжди більш дружні.

Діти з багатодітних сімей у деяких випадках бояться своїх батьків, шукають відносин за межами дому, втікають з дому та потрапляють до груп, де збираються неблагополучні діти з різними відхиленнями в поведінці [11].

Зловживання алкогольними напоями та наркотиками часто є проблемою в багатодітних сім'ях. Діти, які виростають у такій атмосфері, часто стають жертвами фізичного та емоційного насильства або стають свідками подібних ситуацій. Вони легко ображаються і ображають інших, не можуть співчувати чужому горю та труднощам, їм властива агресивна поведінка.

Отже, дослідники психологічних особливостей дітей з багатодітних сімей відзначають як позитивні, так і негативні сторони процесу виховання в таких сім'ях. К. Витек, відзначаючи позитивні моменти в вихованні в багатодітній сім'ї, висловлює точку зору, згідно з якою діти з багатодітних сімей є більш успішними порівняно з іншими, оскільки вони досягають більшого в житті, є більш комунікабельними. Це якість батькам в багатодітній сім'ї не потрібно розвивати спеціально – вона виховується само собою, оскільки у дитини є з ким спілкуватися. Він з дитинства звик до розмови з братами і сестрами, грає в рольові, а не комп'ютерні ігри, а в дорослому житті комунікативні навички

стають однією з головних складових успіху в професійному та особистому житті [21].

Діти в багатодітних сім'ях виростають більш ввічливими як між собою, так і до інших людей. Емпатія стає однією з головних якостей таких дітей.

Також, на нашу думку, можна виділити наступні позитивні аспекти.

По-перше, старші діти допомагають батькам у вихованні та догляді за молодшими. Багато дорослих втомлюються не стільки від дорослих турбот, скільки від необхідності грати з дітьми, що для батьків часто є психологічно важким, але у сім'ї, де є лише один малюк, не вийти з ситуації – дитині потрібно гратися з кимось. А в багатодітній сім'ї діти «замкнуті» один на одного: старші грають з молодшими, допомагають їм вдягатися, роблять домашні завдання, гуляють з ними, звільняючи матір від багатьох клопотів.

По-друге, дітям притаманне бажання наслідувати, але наслідувати дорослих психологічно складно через вікову різницю. Тому їм набагато легше наслідувати старших братів і сестер. У зв'язку з цим у багатодітних сім'ях молодші швидше набувають побутові навички, навички спілкування, вони вивчають багато речей під час різних справ, в процесі. Діти з багатодітних сімей мають більш рухливу психіку, витриманіше реагують на стреси та краще адаптуються до будь-якого колективу.

По-третє, у багатодітній сім'ї допомога дітей матері є необхідною, і вони включаються в домашні справи. На дітей з багатодітних сімей лягає набагато більше відповідальності, але це – і це дуже важливо – справедливо в їхніх очах. У сім'ї, де одне дитя, матері набагато простіше все зробити самостійно, тому часто спостерігається інфантилізм та неспроможність дитини обслуговувати себе. Діти в таких сім'ях менш егоїстичні.

По-четверте, саме в багатодітній сім'ї є всі необхідні умови для передачі поколінь. Діти з багатодітних сімей краще готові до шлюбу. У багатодітних сім'ях, де є діти обох статей, вони вчаться розуміти особливості жіночої та чоловічої психології. В результаті вони вміють йти на компроміс, хлопці не уникають «жіночої» роботи вдома, вони вміють доглядати за немовлятами.

По-п'яте, багатодітна сім'я існує за принципом маленького колективу. Якщо в сім'ї одна-дві дитини, то емоційне насичення дітей один одним відбувається швидко, батькам доводиться щось вигадувати, гасити сварки та конфлікти. У багатодітній же сім'ї виникає система різновікового дитячого колективу: в ній існує вікова ієрархія, старші керують молодшими. Але при цьому треба слідкувати за міжособистісними відносинами всередині цього колективу.

Багатодітна сім'я є багат шаровою мережею взаємин серед дітей, між старшими та молодшими, між братами та сестрами. Це має велике значення для формування особистості та підготовки молодого покоління до участі в громадській діяльності, включаючи виконання ролей у подружньому та батьківському житті [17, с. 31].

У багатодітних сім'ях, як правило, виховуються розумні соціально-психологічні потреби та вміння враховувати бажання інших; жодне з дітей не має привілейованого становища, отже, немає ґрунту для формування егоїзму та асоціальних рис; більше можливостей для спілкування, дбання про молодших, освоєння моральних та соціальних норм і правил спільного життя; успішніше можуть формуватися такі моральні якості, як чутливість, людяність, відповідальність, повага до людей, а також соціальні якості – здатність до спілкування, адаптації, толерантність, емпатія. Діти з багатодітних сімей виявляються більш підготовленими до подружнього життя, вони легше подолають гендерні конфлікти, пов'язані з завищеними вимогами одного з подружжя до іншого та заниженими вимогами до себе.

Серед аргументів на користь багатодітної сім'ї звучать також наступні. У сім'ї з трьома чи більше дітьми всі вимушені пристосовуватися до умов взаємодопомоги. Старші діти дбають за молодшими, відповідають за роботу вдома, і тому виростають більш дружніми. Батьки у такій сім'ї також більш дружні, адже їм доводиться вирішувати безліч проблем, які потрібно спочатку обговорити. Загальна відповідальність за матеріальне та психологічне благополуччя сім'ї їх об'єднує. Такі подружжя розлучаються набагато рідше,

ніж пари із 1-2 дітьми.

Дітям з багатодітної сім'ї властива комунікабельність. Оскільки дітям у багатодітних сім'ях доводиться обов'язково спілкуватися між собою та з батьками, вони виростають більш комунікабельними. Ця навичка потім допомагає їм у кар'єрі та сімейному житті.

Відзначається прагнення до матеріального благополуччя як позитивна риса особистості. Батьки, які виховують багато дітей, як правило, мають гірше матеріальне положення, ніж ті, у кого менше троє дітей. Але це додатковий стимул заробляти. Крім того, діти, які виростають в багатодітній сім'ї та звикли до спільних іграшок та одягу, часто в дорослому житті прагнуть надолужити упущене та заробляти більше.

Дітям з багатодітної сім'ї властивий високий рівень адаптації. Вони швидше пристосовуються до будь-яких умов і компаній, що надає можливість швидше сходити по кар'єрній драбині та установлювати інтимні контакти. Зазвичай такі діти є успішнішими в сімейному житті, оскільки у них перед очима приклад матері та батька, які постійно долають рольові сімейні конфлікти. Вони не харчують час на ілюзії стосовно «ідеального принца» чи «ідеальної принцеси» як партнерів. Вони не ставлять до них завищених вимог і самостійно не ухиляються від відповідальності, що допомагає уникати розлучень [26].

Їм також властива психологічна стійкість. Цю якість володіють діти з багатодітних сімей, оскільки їхні батьки, як правило, повністю її мають. Це допомагає впоратися з різними життєвими завданнями, над якими вони, посправжньому, працюють усе своє дитинство.

Багатодітна сім'я має для дітей не лише свої плюси, але й, звісно ж, свої недоліки. Дослідники також вказують на ряд проблем у розвитку дітей з багатодітних сімей.

По-перше, в сім'ї, де всього 1-2 дитини, батьки можуть тісно спілкуватися з дитиною. У багатодітній сім'ї виникає майже постійне відсутність можливості виділити окремий час для спілкування з кожною

дитиною окремо, що є важливим для них. Розвитку індивідуальності в значній мірі сприяє індивідуальний підхід.

По-друге, велика кількість відповідальності та домашніх обов'язків, які лежать на дитині в багатодітній сім'ї, може стати приводом до того, щоб діти потім висували претензії до батьків, що їх постійно завантажували роботою «по дому», рано позбавили їх дитинства [18].

По-третє, стан здоров'я дітей та їхня догляд нерідко є недостатнім в таких сім'ях. Якщо захворіє одна дитина, за нею можуть захворіти і інші.

По-четверте, навіть в багатьох сім'ях, де один-двоє дітей, у дітей зустрічається ревності, що вже не кажучи про багатодітну. Старші діти можуть відчувати брак уваги, що призводить до неприємного психологічного стану.

По-п'яте, у дітей з багатодітної сім'ї часто занижена самооцінка, оскільки вони розглядають себе як частину великого колективу і мало думають про цінність свого «я». У підлітковому віці дитина може почати самоутверджуватися будь-якими засобами, доводячи свою унікальність.

По-шосте, навіть за наявності дуже великої квартири в великих сім'ях і дітям, і дорослим не вистачає усамітнення, можливості тихо посидіти, залишитися наодинці з своїми справами і думками. Їхнє психологічне простір часто порушується, що також не благополучно впливає на психологічний стан дітей з багатодітних сімей. Діти в багатодітних сім'ях рано втрачають дитинство, в якому вони тривалий час перебувають, якщо вони єдині у батьків. Тому в дітей з багатодітних сімей може рано розвинути схильність до лідерства, позиція «все за всіх рішаю». Це може підвищити соціальне і психологічне навантаження дитини - не за віком [6].

Велика рідкість, коли діти в багатодітній сім'ї живуть в окремих кімнатах, особливо якщо дітей більше чотирьох. Тому в них постійно «гуртожиток», такі діти позбавлені особистого простору. З одного боку, це підвищує здатність до адаптації, з іншого - не дає повноцінно розвиватися, проявляти себе в повній мірі.

Отже, ми виділили такі особливості функціонування багатодітних сімей:

фінансові труднощі, що обмежують можливості для забезпечення належного рівня життя та освіти дітей; підвищений рівень стресу та важливість позитивного емоційного клімату; розвиток співпраці та відповідальності серед дітей через постійну взаємодію, але й ризики суперництва; недостатня індивідуальна увага до кожної дитини; важлива роль батьків як моделей для наслідування; обмежені освітні можливості через фінансові обмеження; потреба в підтримці з боку суспільства для кращої соціальної інтеграції.

1.4. Формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей

В усіх дітей із багатодітних сімей виявляється загальна соціальна проблема, яка є специфічною для таких сімей. У них спостерігається «частіше занижена самооцінка та неадекватні уявлення про власну особистість, що може має негативний вплив на їхнє подальше життя. У багатодітних сім'ях припадає на близько 10–15% «проблемних» дітей і підлітків. Саме ці діти мають бути основним об'єктом уваги соціального працівника, не тому, що вони «погані», а через те, що їм потрібна допомога та підтримка» [30, с. 33].

За думкою експертів, у десяти з ста багатодітних сімей морально-психологічний клімат не завжди є задовільним. Ще в 1988 році С. Голод у своїй статті «Багатодітна сім'я в дзеркалі статистики» у журналі «Огонек» підкреслював, що багато дітей в одній сім'ї можуть не мати такої гарної ситуації, як здається на перший погляд [28, с.6]. Згідно з дослідженнями медиків і юристів видно, що в міських багатодітних сім'ях вищий відсоток правопорушень, скоєних малолітніми, і тут більше проявляється педагогічна занедбаність.

Спочатку нам потрібно визначити поняття «формування». Формування – це поняття, яке може бути визначене різними науковцями по-різному. Деякі дослідники розглядають його як процес створення чи розвитку чогось нового,

такого як ідеї, концепції або системи. Інші можуть характеризувати формування як процес модифікації вже існуючих об'єктів або ідей, з метою адаптації до нових умов чи отримання нових властивостей.

Зазначене вище робить зрозумілим, що саме розвиток дітей у багатодітних сім'ях потребує першочергової уваги суспільства.

Комунікативні навички визначають особистість людини в контексті комунікаційних відносин, відображаючи її рівень адекватності у розумінні інтенцій комунікатора та основних смислових домінант комунікаційних процесів. Важливо розвивати ці навички у дітей в їх повсякденному житті.

З метою стимулювання бажання дитини спілкуватися важливо забезпечити:

1. Психологічний комфорт.
2. Можливість взаємодії з представниками різних вікових категорій.
3. Підтримку батьків та педагогів при організації групового спілкування.

У період перших років життя дитини, ключову роль у формуванні комунікативних навичок відіграють батьки і члени сім'ї, які мають завдання вчити дітей висловлювати свої думки та взаємодіяти. Важливо враховувати кілька порад та ефективних методик, навіть якщо ви не є професійним педагогом.

Часто батьки допускають помилки в формуванні комунікативних навичок своїх дітей, не усвідомлюючи цього. Нижче наведено деякі приклади неправильних моделей поведінки у взаємовідносинах дорослих і дітей, які можуть ускладнювати розвиток комунікативних навичок [36]:

«Гордість сім'ї»: Багато батьків вважають своїх дітей найкращими і чудовими в усьому. Однак, коли дитину визнають винятковою та переважаючою над іншими, межі між безумовною любов'ю та вседозволеністю стираються. Кожне бажання дитини задовольняється, а її помилки і промахи прощаються без обговорення. Такі діти можуть вирости занадто егоїстичними та розпещеними.

«Улюбленець»: Цей типовий для багатодітних сімей підхід передбачає

особливе ставлення лише до одного члена сім'ї. Інші діти відчують це, що може спричинити заздрість та негативні стосунки між братами та сестрами.

«Попелюшка»: Дитині в цьому випадку приділяється другорядна роль, де її життя підпорядковане успішнішому або улюбленому братові чи сестрі. Це може викликати заздрість та комплекс неповноцінності.

«Вічно винен»: Дитина вважає себе вічно винною за всі біди і проблеми, навіть якщо не здійснювала негативних дій. Це може призводити до постійного стресу та стає причиною комплексу вини.

«Пай-дівчинка» (хлопчик): Дитина в цьому випадку вирощується з поняттям «добро» і «погано», відповідно до строгих правил. Її думка та інтереси можуть ігноруватися, що може призвести до соціальної неадаптованості.

«Проблемна дитина»: Така дитина часто виростає шумною, непослідовною і недисциплінованою, оскільки батьки не приділяють достатньо уваги її вихованню.

«Кришталева ваза»: Діти, які пережили серйозні потрясіння чи травми, можуть рости занадто крихкими та вразливими, оскільки їхні близькі завжди захищають їх від потенційних труднощів. Це може впливати на їхню ініціативність та віру у власні сили» [36].

Як зазначає Лора Берк: «Формування комунікативних навичок у дітей багатодітних сімей – це складний та багатоаспектний процес, який може визначати їхню соціальну адаптацію та успіх у подальшому житті» [36].

У багатодітних сім'ях діти мають можливість взаємодіяти з різними віковими групами, що сприяє розвитку навичок спілкування на різних рівнях. Спілкування з численними членами сім'ї сприяє розвитку емпатії, адаптації до різних комунікативних стилів, а також розумінню різних поглядів та точок зору.

Якщо батьки відводять достатньо часу для спілкування з кожною дитиною окремо, це може сприяти формуванню в них навичок ефективного мовлення та взаєморозуміння.

Спільне виконання робіт по дому може розвивати командні навички та вміння ефективно співпрацювати.

Гра, спільний відпочинок, та інші форми розваг сприяють розвитку комунікативних навичок через спілкування та співпрацю.

Діти в багатодітних сім'ях можуть опановувати навички взаємодії з різними людьми, оскільки сім'я стає своєрідним мікросоціумом.

За рахунок взаємодії з різними членами родини діти формують власну ідентичність та навички вираження своїх думок і почуттів.

В процесі взаємодії з численними членами сім'ї діти вчаться розпізнавати та виражати свої емоції, а також розуміти емоції інших.

Взаємодія з багатомовним оточенням може збагачувати словниковий запас та розвивати вміння ефективно спілкуватися.

Розуміння цих аспектів формування комунікативних навичок в багатодітних сім'ях може служити основою для розробки ефективних стратегій підтримки розвитку дітей в таких сім'ях.

Формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей може бути унікальним процесом, оскільки вони мають більше можливостей для спілкування та взаємодії, які можуть впливати на їхні комунікативні здібності. Ось деякі аспекти формування цих навичок у таких сім'ях [31]:

1. Активне спілкування з братами та сестрами: Діти з багатодітних сімей часто мають багато братів та сестер, з якими вони взаємодіють щодня. Це створює унікальні умови для розвитку комунікативних навичок, таких як вміння слухати, висловлювати власні думки, домовлятися та вирішувати конфлікти.

2. Спільні ігри та активності: Гра з братами та сестрами може бути важливим моментом для вивчення комунікативних навичок. Вони вчаться спілкуватися, співпрацювати та розв'язувати проблеми під час спільних ігор.

3. Підтримка та взаємодопомога: Багатодітні сім'ї можуть сприяти розвитку співчуття та взаємодопомоги серед дітей. Вони навчаються виявляти розуміння та підтримку один одному, що є важливими аспектами

комунікативних вмінь.

4. Загальна участь у сімейних обговореннях: Багатодітні сім'ї часто мають жваві сімейні обговорення, де кожен має можливість висловити свою думку та почути думки інших. Це сприяє розвитку навичок висловлювання думок, слухання та взаєморозуміння.

5. Підтримка від батьків: Батьки в багатодітних сім'ях можуть створювати сприятливу атмосферу для розвитку комунікативних навичок, стимулюючи дітей спілкуватися, висловлювати свої думки та розв'язувати конфлікти конструктивним способом.

6. Роль моделей: У багатодітних сім'ях діти можуть мати можливість спостерігати за комунікативними звичками та взаємодією між батьками та старшими братами чи сестрами. Це допомагає їм відштовхуватися від прикладу дорослих та старших дітей у покращенні своїх власних навичок спілкування.

7. Спільна відповідальність: В багатодітних сім'ях діти часто беруть участь у спільних справах та обов'язках, таких як прибирання кімнат або допомога з приготуванням їжі. Це сприяє розвитку комунікативних навичок через спільне планування, обговорення ролей та розподіл завдань.

8. Спілкування з різними віковими групами: В багатодітних сім'ях діти можуть спілкуватися з братами та сестрами різного віку, що розширює їхні комунікативні навички. Вони вчаться адаптувати свій спосіб спілкування до потреб та рівня розвитку інших дітей.

9. Взаємне вчення: У багатодітних сім'ях діти часто навчають один одного. Це може сприяти розвитку комунікативних навичок, оскільки вони вчаться висловлювати свої думки та ідеї зрозуміло та звідси навчаються розуміти погляди інших.

10. Підтримка розвитку мови: Багатодітні сім'ї можуть створювати стимулююче мовне середовище, де діти мають можливість активно вживати мову для спілкування. Це сприяє розвитку не лише комунікативних навичок, а й мовленнєвого розвитку загалом.

11. Вирішення конфліктів: Багатодітні сім'ї можуть стикатися з

конфліктами між дітьми через різні інтереси, потреби та погляди. Процес вирішення цих конфліктів вимагає розвинених комунікативних навичок, таких як вміння вислуховувати інших, виражати свої почуття та домовлятися про компроміси.

12. Спілкування з різними особистостями: У багатодітних сім'ях діти можуть мати різні темпераменти, характери та інтереси, що створює унікальне середовище для розвитку комунікативних навичок. Вони навчаються пристосовувати свій спосіб спілкування до різних особистостей та ситуацій.

13. Вплив на розвиток соціальних навичок: Комунікативні навички тісно пов'язані з соціальними навичками, такими як емпатія, співпереживання та взаємодопомога. У багатодітних сім'ях діти мають більше можливостей вчитися цим соціальним аспектам через взаємодію з різними членами сім'ї.

14. Створення умов для розвитку лідерських якостей: У багатодітних сім'ях діти можуть вчиняти як лідери, так і члени команди в залежності від ситуації. Це сприяє розвитку навичок співпраці, делегування обов'язків та мотивації, що є важливими аспектами комунікативної взаємодії.

15. Підтримка у розвитку адаптаційних навичок: Життя в багатодітних сім'ях може навчити дітей адаптуватися до різних ситуацій та оточення. Це розвиває їхні комунікативні навички, оскільки вони навчаються ефективно взаємодіяти з різними людьми та уміти швидко адаптуватися до нових умов.

Отже, формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей відбувається через їхню повсякденну взаємодію з братами, сестрами та батьками, а також через участь у спільних іграх та обговореннях. Життя в багатодітних сім'ях може бути важливим фактором у формуванні комунікативних навичок у дітей, надаючи їм унікальні можливості для взаємодії, вчителюючи їх вирішувати конфлікти та розвиваючи їх соціальні та емоційні навички.

Основними напрямками формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей є спільне сімейне спілкування, взаємодія між братами та сестрами, підтримка від батьків та участь у групових діяльностях. Методи та

форми формування комунікативних навичок можуть включати групові дискусії, рольові ігри, вправи на розвиток емпатії, тренінги з вивчення активного слухання та ефективного спілкування, а також використання різноманітних технік вдосконалення навичок міжособистісного спілкування.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ З БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ

2.1. Методика дослідження комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей

Емпіричне дослідження комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей може бути зацікавленою та корисною областю дослідження. Це дозволяє розуміти, як велика родина впливає на розвиток комунікативних вмінь у дітей.

Емпіричне дослідження складається з 3-х етапів.

На першому етапі проводиться аналіз теоретичних основ дослідження, вивчення наявної вітчизняної та зарубіжної літератури з психології та педагогіки, а також вибір методів дослідження.

На другому етапі здійснюється діагностика та збір даних за вже обраними методиками. Здійснюється кількісна та якісна обробка отриманих результатів, їх аналіз та інтерпретація.

На заключному третьому етапі на основі аналізу розробляється програма формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей. Проводиться аналіз ефективності цієї програми, надаються методичні рекомендації та оформлюються в закінчену роботу.

Нами було проведено теоретичний аналіз наукової літератури щодо формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей, а також здійснено аналіз зарубіжного досвіду з цього питання.

Задля досягнення цієї мети нами було підібрано такі методики:

- Методика виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів Ю. Орлова (додаток А).
- Діагностика комунікативного контролю М. Шнайдера (додаток Б).
- Методика діагностики емоційного стану під час спілкування В. Бойка

(додаток В).

- Діагностика загального рівня комунікабельності за В.Ряховським (додаток Г).

Для аналізу рівня сформованості дітей до спілкування було обрано Методику виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів Ю. Орлова.

Мета: проаналізувати рівень сформованості потреб і прагнень школярів до спілкування.

Методика виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів Ю. Орлова являє собою опитувальник, що включає 10 тверджень. Якщо ви згодні з твердженнями поставте знак «+» навпроти відповідного номера судження. Якщо ж не згодні, відповідно поставте знак «-» .

Дана методика призначена для проведення вивчення рівня розвиненості потреб та бажань учнів у сфері міжособистісних відносин.

Ця методика спрямована на виявлення не лише наявності потреб у спілкуванні, але й ступеня їхньої зрілості та значущості для школярів. За допомогою конкретних тверджень в опитуванні, дослідження спрямоване на ретельне вивчення їхніх позицій, що дозволяє отримати глибокий уявлення про внутрішні мотивації та емоційний аспект їхнього ставлення до актів спілкування.

2. Діагностика комунікативного контролю М. Шнайдера .

Мета: дослідження рівня комунікативного контролю в особистості.

Дана методика являє собою опитувальник, який містить 10 висловлювань, які відображають реакції на деякі ситуації спілкування. Кожне з них оцінюють як правильне (П) або неправильне (Н) стосовно себе, поставивши поряд із кожним пунктом відповідну букву.

Діагностика комунікативного контролю М. Шнайдера може бути застосована у дітей від дошкільного віку. Цей метод дозволяє виявляти та аналізувати рівень комунікативних навичок, усвідомлення та контроль мовленнєвої діяльності в дітей різного віку.

Відповідно до М. Шнайдера, особи з високим рівнем комунікативного контролю постійно контролюють свої власні дії, мають глибоке розуміння того, як і де слід вести себе. Такі люди управляють своїми емоційними виявами, проте можуть відчувати певні труднощі в спонтанності самовираження та не дуже схильні до непередбачених ситуацій.

Навпаки, індивіди з низьким рівнем комунікативного контролю виявляють безпосередність і відкритість, але їхню поведінку можуть сприймати навколишні як надто прямолінійну та нав'язливу. Це може призводити до того, що їх сприймають як осіб, які не завжди враховують соціальний контекст чи реагують надто імпульсивно.

Отже, методика М. Шнайдера дозволяє докладно вивчити та оцінити особистісні особливості в контексті комунікативного контролю, розкриваючи різницю між тими, хто дотримується високого рівня контролю, та тими, хто виявляє менший ступінь цього контролю у комунікації.

3. Методика діагностики емоційного стану під час спілкування В. Бойка.

Мета: визначити наявні емоційні бар'єри в міжособистісному спілкуванні учнів.

Запропонована методика має форму опитувальника, який оцінюється за шкалою балів та робиться висновок в якому зазначається наявність/відсутність емоційних бар'єрів у спілкуванні досліджуваного учня, їх характер і наводяться рекомендації по забезпеченню психологічних умов їх подолання й попередження.

Ця методика може бути застосована у дітей від дошкільного віку. Цей метод дозволяє аналізувати виявлені емоції та їхні зміни під час взаємодії з іншими людьми. сприяє виявленню емоційних перешкод у процесі міжособистісного спілкування. Такі перешкоди можуть бути пов'язані із:

1. Не умінням ефективно керувати своїми емоціями та дозувати їх відповідно до контексту.
2. Виявленням емоцій у неадекватний чи невідповідний спосіб, що може впливати на якість спілкування.

3. Негнучкістю, нерозвиненістю та невиразністю вираження емоцій, що може створювати труднощі у взаєморозумінні.

4. Домінуванням негативних емоцій, яке може впливати на загальний тон та атмосферу спілкування.

5. Небажанням наближатися до інших людей на емоційній основі, що може створювати відстань та перешкоджати побудові близьких відносин.

Цей підхід дозволяє глибше розібратися у взаємодії емоцій та сприяє розвитку навичок емоційного інтелекту, що в свою чергу може покращити якість комунікації та взаєморозуміння.

4. Діагностика загального рівня комунікабельності за В. Ряховським.

Мета: оцінка рівня товариськості та комунікативності.

Методика Діагностика загального рівня комунікабельності за В. Ряховським розроблена, як тест, який надає можливість визначити, наскільки особа є комунікабельною. Відповіді на поставлені питання слід подавати, обираючи один із трьох варіантів: «так», «іноді» чи «ні».

Цей тест спроектований таким чином, щоб виявити не лише наявність, але й глибину та якість комунікативних навичок у особи. Шкала відповідей дозволяє враховувати різні аспекти міжособистісної взаємодії, включаючи інтенсивність і частоту вияву товариськості та здатність до ефективного спілкування. Такий підхід допомагає зрозуміти, наскільки особа відкрита для взаємодії та взаєморозуміння у різних ситуаціях життя.

Отже, для розвитку комунікативних умінь у дітей з багатодітних сімей потрібна комплексна програма, яка враховує специфіку сімейного середовища та особливості взаємодії між дітьми. Програма має включати спеціальні заходи для підтримки сімейного спілкування, сприяти взаємодії між братами та сестрами, надавати підтримку від батьків у розвитку комунікативних навичок та стимулювати участь у груповій діяльності. Методики включають групові тренінги, спільні розважальні заходи для сім'ї, рольові ігри для вдосконалення навичок міжособистісного спілкування та методи активного слухання. Така програма допоможе дітям з багатодітних сімей розвинути ефективні

комунікативні навички, які будуть корисні у їхньому подальшому житті.

2.2. Програма формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей

Ефективний метод формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей – тренінгова робота. Вона охоплює групову динаміку та надає численний зворотній зв'язок, що відрізняється від індивідуальних підходів, має короткотривалий характер і відповідає цілям нашого дослідження. Тому наступним кроком нашої роботи буде створення тренінгової програми, спрямованої на формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

Нами було розроблено тренінгову програму формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

Мета програми: формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

Програма має вирішувати такі завдання:

- розвивати комунікативні здібності;
- формувати вміння і навички спілкування;
- розвивати навички висловлювання своїх думок.

Методи: групові заняття, вправи, рольові ігри, методи активного слухання.

Запропонована програма профілактики розрахована на 8 тижнів навчання у школі, заняття проходять чотири рази на тиждень. До групи входять діти з багатодітних сімей віком 8-9 років.

Загальний план програми представлений у таблиці Д.1 (див. додаток Д).

Детальний опис занять представлено у додатку Е.

Зміст кожного завдання характеризується таким чином:

Розвиток комунікативних здібностей передбачає навчання дітей

спілкуванню за допомогою гри. Гра – це модель життєвої ситуації, зокрема спілкування, під час якої дитина набуває певного досвіду.

Формування вмінь і навичок спілкування у дітей розкривається через групові та індивідуальні заняття мовленнєвого розвитку.

Розвиток навичок висловлювання своїх думок передбачає спільну роботу над завданнями, вміння слухати інших та приймати альтернативні точки зору, висловлювати думки та слухати інших, розуміти почуття інших та співчуття до них

Формування комунікативних навичок базується на розвитку їх усних і письмових навичок спілкування. Розширення усного вербального спілкування реалізується через застосування наступних методів [37]:

- використання розігрувань комунікативних ситуацій, які включають діалогічне та монологічне мовлення;
- інсценування казок, оповідань, легенд тощо;
- опис ілюстрацій, картин, зображень, малюнків, відеоматеріалів та інші візуальні аспекти;
- впровадження нестандартних за змістом уроків, цікавих дидактичних, сюжетно-рольових ігор;
- розширення активного словникового запасу учнів;
- створення оповідань зі словосполучень, речень і текстів;
- застосування нетрадиційних технологій, таких як «мікрофон», «мозковий штурм» та інші;
- проведення уроків з використанням різноманітної літератури.

Ці методи спрямовані на вдосконалення комунікативних здібностей, роблячи навчання більш цікавим та ефективним у процесі взаємодії дітей з багатодітних сімей із вчителем, батьками та один з одним.

Розвиток навичок письмового спілкування можна забезпечити за допомогою таких завдань [34]:

1. Створення та написання привітань, оголошень, запрошень та інших текстів.

2.Листування з іншими братами та сестрами для практики письмового висловлення думок та ідей.

3.Складання та вивчення правил та пам'яток з правилами спілкування, таких як «Правила культури спілкування», «Правила бесіди по телефону», «Правила проведення інтерв'ю», «Дотримання мовленнєвого етикету». Залучення дітей до конкретних мовленнєвих та комунікативних ситуацій.

4.Написання творів на різні теми для розвитку креативності та власної виразності.

Також корисно формувати уміння та навички усно створювати зв'язні монологічні висловлювання. Один із способів цього досягнення – переказ тексту. Відповіді на конкретні питання становлять початок такої роботи, де діти повинні формулювати декілька речень, об'єднуючи їх різними засобами зв'язку. Такий підхід сприяє формуванню вмінь правильно структурувати речення та логічно виражати свої думки.

Також, для розвитку мовленнєвих вмінь і навичок дітей з багатодітних сімей, важливим етапом є використання завдань, таких як переказ уривків тексту чи невеликого тексту. Можна стимулювати їх, використовуючи переказ прочитаного або прослуханого тексту, а також, задаючи питання за змістом тексту з відповідями у вигляді переказу конкретного фрагменту або тексту в цілому.

Монологічне мовлення передбачає послідовний та зв'язний виклад думок, інформації або інших елементів однією особою, що подається у вигляді розповіді, доповіді, виступу чи лекції і не передбачає активної взаємодії з іншими. У відміну від діалогу, де потрібна постійна корекція та уточнення при незрозумілості, монолог не передбачає таких можливостей, а отже, вимагає від говорячого більшої самостійності та структурованості [23].

Одним із основних методів формування мовленнєвих висловлювань монологічного характеру є написання творів та переказів. У практиці, для самостійного вирішення або з використанням різноманітних допоміжних матеріалів, можна пропонувати дітям виконання завдань, які включають

ключові речення, словосполучення, плани, початки чи завершення висловлювань, малюнки, картини, ілюстрації і так далі.

Під час створення усних чи письмових текстів, важливо сформувати комунікативні вміння та навички, такі як розкриття теми, логічне впорядкування висловлювань, дотримання культури мовлення. Усі ці аспекти можуть бути вдосконалені через систематичну роботу над текстами та активну участь дітей у різних мовленнєвих ситуаціях.

На початкових етапах діти сприймають слова тільки у прямому значенні, але з часом вони починають розуміти смислові відтінки слів, ознайомлюються з багатозначністю, починають розуміти суть мовлення в художніх образах, загадках, прислів'ях, приказках та фразеологізмах у переносному смислі [35].

Ознаками мовлення дітей є їхні неповторні, природні та індивідуальні особливості. Формування образного мовлення вимагає раннього старту і є необхідним у поєднанні з розвитком образного мислення.

Розвиток образного мовлення через використання загадок, приказок, легенд тощо, які спрямовані на уточнення уявлень молодших школярів про різноманітні жанри та образність мовлення, поглиблення художнього сприйняття літературних творів, має відбуватися в поєднанні з розвитком якісних характеристик зв'язних висловлювань, таких як виразність образів мовлення відповідно до жанру та усвідомлення важливості використання художніх засобів в змісті оповідань, віршів, казок тощо.

Використання фразеологізмів є важливим елементом виразності мовлення, що робить мовлення особливо образним, яскравим, легким, влучним і чітким.

Розвиток образного мовлення дітей з багатодітних сімей є актуальним, комплексним та охоплює різні аспекти роботи зі словами, словосполученнями та реченнями. Робота зі словом спрямована на розширення лексичного запасу, розуміння значення слів та їх впевнене використання. Різноманітні творчі вправи сприяють досягненню цієї мети.

Використання сучасних технологій є актуальним при розв'язанні всіх

аспектів проблеми формування комунікативних умінь і навичок дітей із багатодітних сімей [21].

Формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей є важливим аспектом їхнього розвитку. У таких сім'ях діти можуть стикатися з різноманітними викликами, такими як конкуренція за увагу батьків, потреба в ефективному спілкуванні для розуміння і підтримки один одного. Ось деякі методичні рекомендації для формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей:

1. Створення сприятливого середовища для спілкування [25]:

- Забезпечте сприятливу атмосферу вдома, де діти можуть відчувати зручність для висловлення своїх думок і почуттів.

- Запевніться, що кожен член сім'ї має можливість бути почутим і зрозумілим.

2. Спільні заходи та час:

- Плануйте спільні заходи, такі як сімейні ігри, вечори чи подорожі, щоб зміцнити взаємозв'язки між дітьми.

- Визначте час для розмови, коли всі члени сім'ї можуть ділитися своїми днями та враженнями.

3. Розвиток навичок слухання:

- Навчіть дітей слухати інших уважно та активно.

- Заохочуйте використання запитань для кращого розуміння думок та ідей один одного.

4. Використання гри та театралізації:

- Організуйте групові вправи та театральні ігри, які сприяють розвитку комунікативних навичок.

- Рольові ігри можуть допомагати дітям відчувати себе комфортно у вираженні власних почуттів та ідей.

5. Створення сімейних традицій:

- Розвивайте сімейні традиції, які сприяють спілкуванню та взаєморозумінню.

- Спільні приготування їжі, вечори читання або щотижневі збори можуть зміцнити взаємозв'язки.

6. Пошук індивідуальних шляхів вираження:

- Визнавайте і підтримуйте унікальність індивідуальних різниць між дітьми.

- Допомагайте кожному дитині знаходити свої власні способи вираження думок та почуттів.

7. Навчання конструктивному вирішенню конфліктів:

- Вчити дітей вирішувати конфлікти за допомогою конструктивного спілкування та пошуку компромісів.

- Розкажіть їм про важливість висловлення своїх почуттів без агресії та ворожості.

8.Залучення до сімейного планування:

- Постійно залучайте дітей до обговорення планів та рішень, які стосуються всієї сім'ї.

- Вони повинні відчувати себе важливими у прийнятті рішень.

9.Врахування індивідуальних потреб:

- Забезпечте індивідуальний підхід до кожної дитини, враховуючи її вікові особливості та індивідуальні потреби у спілкуванні.

10.Поширення ролі старших дітей:

- Залучайте старших дітей до активного викладання та допомагайте їм розвивати лідерські навички.

- Створіть можливості для молодших дітей вчитися від старших та підтримувати взаєморозуміння.

11. Розвиток емпатії:

- Вчіть дітей сприймати почуття інших та висловлювати свою емпатію.

- Впроваджуйте різні вправи, спрямовані на розвиток соціальної чутливості та розуміння емоцій.

12. Створення сімейної «Книги Комунікації»:

- Розробіть спільний проект з створення сімейної книги, в якій кожен член сім'ї може залишати записи, малюнки та побажання.

- Це сприятиме відкритому спілкуванню та спільній творчості.

13. Використання технологій для спілкування:

- Використовуйте сучасні технології для спілкування, зокрема для обміну фотографіями, відеозвітів або спільних онлайн-проектів.

- Забезпечте, щоб діти вміли використовувати технології для покращення своїх комунікативних навичок.

14. Організація сімейних нарад:

- Проводьте періодичні сімейні наради, де кожен може висловити свої думки та ідеї.

- Розглядайте питання, які стосуються всієї сім'ї, та вирішуйте їх спільно.

15. Запровадження ігрового спілкування:

- Використовуйте ігри, які сприяють розвитку комунікативних навичок, такі як «Думай швидко», «Імітаційна гра», або «Спільні історії».

16. Підтримка мовного розвитку:

- Забезпечте доступ до різноманітних джерел для розвитку мови, таких як книги, аудіокниги та педагогічні ігри.

- Сприяйте розвитку мовлення, стимулюючи дітей висловлювати свої думки.

17. Використання сучасних технологій:

- Залучайте дітей до спілкування через сучасні засоби, такі як відеоконференції або спільні чати.

- Сприяйте розумінню цифрової комунікації та використовуйте її для зближення родини, якщо вони віддалено.

18. Організація тренінгів з комунікативних навичок:

- Розгляньте можливість участі дітей у тренінгах з розвитку комунікативних навичок. Це може бути корисно, особливо для дітей підліткового віку.

19. Підтримка самовираження:

- Заохочуйте дітей виражати свої думки і почуття. Це може відбуватися через розмови, письмові твори чи малюнки.
- Створіть «блокноти емоцій», де діти можуть вільно записувати свої враження та бажання.

20. Підтримка розвитку мовлення:

- Забезпечте дітей різноманітними словниковими запасами та розвивайте їхні навички мовлення через різні ігри та завдання.
- Заохочуйте читання та обговорення прочитаного в сім'ї.

21. Стимулювання креативності:

- Організуйте творчі проекти або ігри, які сприяють вираженню творчих ідей та розвитку креативності в комунікації.

22. Організація сімейних нарад:

- Регулярно проводьте сімейні наради, де всі члени сім'ї можуть висловлювати свої думки та брати участь у прийнятті рішень.
- Це вчить відповідальності та допомагає формувати навички ефективного спілкування.

З цими рекомендаціями, ви можете створити багатогранний підхід до розвитку комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей. Спробуйте адаптувати їх до унікальних потреб та контексту вашої сім'ї.

Впровадження методичних рекомендацій щодо формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей може бути викликом, але дотримання певних кроків та принципів може сприяти ефективному процесу. Ось кілька порад, як впроваджувати ці рекомендації [31]:

1. Створення плану дій:

- Розробіть план, який враховує реалії вашої сімейної ситуації.
- Визначте конкретні кроки, які ви хочете взяти для поліпшення комунікації в сім'ї.

2. Встановлення чітких очікувань:

- Розмовляйте з дітьми про те, які очікування є важливими в

сімейному спілкуванні.

- Уточніть, які навички (наприклад, слухання, висловлювання почуттів) ви хочете покращити.

3. Залучення всієї сім'ї:

- Залучайте всіх членів сім'ї до обговорення та впровадження змін.

- Розгляньте можливість проведення сімейних нарад або спільних заходів для розвитку комунікативних навичок.

4. Підтримка і позитивне посилення:

- Заохочуйте позитивні зміни та залишайте позитивні відгуки.

- Використовуйте похвалу, щоб підкреслити вдачі та старання дітей у розвитку комунікативних навичок.

5. Відкриття діалогу:

- Створюйте відкритий простір для спілкування про важливі теми.

- Заохочуйте дітей ділитися своїми думками та почуттями.

6. Природні ситуації для навчання:

- Використовуйте природні ситуації для вчення комунікативних навичок. Наприклад, під час приготування їжі чи в магазині.

- Вирішуйте конфлікти разом, демонструючи конструктивний спосіб вирішення проблем.

7. Підтримка індивідуальних потреб:

- Враховуйте індивідуальні потреби кожної дитини і пристосовуйте підходи для найкращого розвитку кожного з них.

- Надавайте підтримку та ресурси для подолання індивідуальних труднощів.

8. Регулярний огляд та адаптація:

- Періодично переглядайте ваші стратегії та визначайте, що працює, а що можна покращити.

- Заохочуйте обговорення та отримуйте зворотний зв'язок від членів сім'ї.

Нехай цей процес буде динамічним та адаптованим до потреб вашої

багатодітної сім'ї. Зосереджуйтеся на позитивних змінах та налагоджуйте сприятливий клімат для взаєморозуміння та підтримки.

Отже, сприяючи розвитку комунікативних вмінь та навичок у дітей з багатодітних сімей, можна сприяти їх творчому розвитку. Важливо заохочувати їх в цінуванні мови та мовлення, відчутті краси мовленнєвого виразу, розширенні словникового запасу, формуванні культури мовлення, розвитку зв'язного мовлення, а також стимулювати їх бажання та вміння виражати свої думки та враження мовленнєвими засобами.

У результаті цього процесу прокидається уява та фантазія, з'являється прагнення до творчості. Діти, які відчують впевненість у власних комунікативних навичках, досягають зацікавленості у спілкуванні з однокласниками, дорослими та навколишнім світом. Оскільки розвинуті комунікативні вміння та навички вважаються ключовими для ефективного спілкування, їх наявність сприяє успішному взаєморозумінню під час міжособистісної взаємодії.

ВИСНОВКИ

Результати здійсненого дослідження з обраної теми дозволяють зробити такі висновки:

1. Ми дослідили роль та значення комунікативних навичок у розвитку дітей. Аналізуючи наукові джерела, ми дізналися, що комунікативні навички є ключовими для успішного соціального взаємодії та адаптації дітей у суспільстві. Комунікативні навички є важливою складовою соціальної та особистісної компетентності. Вони визначаються як здатність ефективно спілкуватися, взаємодіяти з іншими та передавати інформацію. Комунікативні навички включають у себе різноманітні аспекти, такі як вміння слухати, висловлювати свої думки чітко та зрозуміло, встановлювати контакт з іншими, розв'язувати конфлікти та багато інших. Вони є ключовим елементом успішного соціального взаємодії та впливають на рівень адаптації особистості у суспільстві. Таким чином, розвиток комунікативних навичок важливий для підготовки дітей до життя та сприяє їхньому особистісному зростанню.

2. Аналіз закордонного досвіду у формуванні комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей надав важливі висновки для нашого дослідження. Ми з'ясували, що врахування особливостей таких сімей та їхніх динамік сприяє ефективнішому розвитку комунікативних вмінь у дітей. Важливими факторами є стимулювання позитивного спілкування в сім'ї, використання різноманітних інтерактивних методик та підходів, а також підтримка від батьківського оточення. Зокрема, виявлено, що розвинені комунікативні навички дітей з багатодітних сімей можуть сприяти їхньому успішному соціальному адаптуванню та стабільному розвитку в майбутньому. Тому важливо враховувати ці аспекти при розробці програм та підходів до розвитку комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей.

3. Психологічні особливості багатодітних сімей є складним і багатогранним явищем. Дослідження вказують на те, що у таких сім'ях існують

специфічні динаміки та взаємовідносини, які відрізняються від сімей з меншою кількістю дітей.

Багатодітні сім'ї можуть стикатися з унікальними викликами, пов'язаними з розподілом уваги та ресурсів між дітьми. Це може впливати на формування індивідуальних особистісних рис та характерологічних особливостей у дітей. З іншого боку, багатодітність може сприяти розвитку соціальних навичок, таких як взаємодопомога та взаєморозуміння.

Важливо враховувати вплив родинної культури та структури на формування психічного здоров'я дітей у багатодітних сім'ях. Навчання родинних цінностей, емоційна підтримка та взаєморозуміння можуть визначати психологічний клімат у сім'ї.

Загалом, розуміння психологічних особливостей багатодітних сімей дозволяє більше уваги приділити аспектам виховання та взаємодії, сприяючи здоровому розвитку кожної дитини в контексті сімейного середовища.

В контексті вивчення комунікативних особливостей особистості у дітей з багатодітних сімей виявлено кілька ключових аспектів. По-перше, взаємодія з братами і сестрами в цих сім'ях може відігравати значущу роль у розвитку комунікативних навичок. Дитина вчиться взаємодіяти, висловлювати свої думки та слухати інших в умовах постійного спілкування у сімейному оточенні.

Другий аспект пов'язаний із специфікою спілкування у великих родинах, де важливо розвивати навички взаєморозуміння, компромісу та толерантності. Діти з багатодітних сімей, ймовірно, навчаються керувати конфліктами та знаходити спільну мову через активну участь у родинних дискусіях та спільних розвагах.

Третій аспект стосується впливу батьківського прикладу на формування комунікативних навичок. У багатодітних сім'ях діти можуть бути свідками та учасниками багатьох різноманітних ситуацій, що вимагають ефективного спілкування, що впливає на їхні власні комунікативні здібності.

Загалом, вивчення комунікативних особливостей дітей з багатодітних сімей підкреслює важливість родинного середовища в розвитку цих навичок та

вказує на значення взаємодії з різними членами сім'ї для формування ефективної комунікації в майбутньому.

Вивчення особливостей формування комунікативних навичок у багатодітних сім'ях вказує на те, що цей процес має свої унікальні аспекти. Взаємодія з братами і сестрами створює особливий контекст, де діти вчаться висловлювати свої думки, вирішувати конфлікти та розвивати навички співпраці.

Отже, формування комунікативних навичок у багатодітних сім'ях визначається взаємодією з братами і сестрами, позитивним батьківським впливом та сприятливим родинним середовищем, що сприяє розвитку ефективної комунікації в майбутньому.

4. Було розроблено методику дослідження комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей. До якої входили такі методи: групові тренінги, спільні розважальні заходи для сім'ї, рольові ігри для вдосконалення навичок міжособистісного спілкування та методи активного слухання.

Було створено програму формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей. Метою програми є формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей. Завдання програми: розвивати комунікативні здібності, формувати вміння і навички спілкування, розвивати навички висловлювання своїх думок. Основні методи програми: групові заняття, вправи, рольові ігри, методи активного слухання.

Було розроблено методичні рекомендації для формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей, що базуються на підтримці позитивного спілкування в сімейному оточенні та стимулюванні взаємодії між дітьми. Забезпечення психологічного комфорту та активної підтримки допоможе дітям з багатодітних сімей розвивати ефективні комунікативні навички, які будуть корисними в їхньому подальшому житті та навчанні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков О. А. Технології соціальної робот : навчальний посібник з грифом МОН України. Запоріжжя : вид. комплекс АТ «Мотор Січ», 2015. 487с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості. Особистісно-орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280с.
3. Безтелесна Л., Юрчик Г., Нагай Ю. Україна: аспекти праці. *Науково-економічний та суспільно-політичний журнал*. 2014. № 6. С. 22-27.
4. Бобіна О. В. Ділові комунікації і конфліктологія : метод. вказівки для самост. роботи. Електрон. вид. комбінов. використ. на DVD-ROM. Миколаїв : НУК, 2011. 56с.
5. Вербальні методи комунікації в структурі професійно-педагогічного спілкування. URL: http://revolution.allbest.ru/pedagogics/00168616_0.html. (дата звернення 12.04.2024).
6. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація. Київ :Академія, 2006. 256 с.
7. Гончар Т. І. Комунікативна компетентність: суть, структура, розвиток. *Вісник КНУКіМ*. Педагогіка. № 5. 2001, С.9-17.
8. Гиценко Т. Б. Етика ділового спілкування : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 344 с.
9. Гуменюк О. Є Психологія впливу: навч. посібн. Тернопіль : Економічна думка, 2013. 304 с.
10. Дмитренко М. Й. Ділове спілкування: норми, принципи, стратегії / Черкас ін-т банк. справи Ун-ту банк. справи Нац. банку України. Черкаси : Брама-Україна, 2019. 118 с.
11. Дерєга В. В. Соціальна і гуманітарна політика : навчальний посібник. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 152 с.
12. Кальниш В. В., Кальниш Ю. Г. Формування громадсько-політичної поведінки великих груп населення. Київ : Наукове видання, 2016. 438 с.

URL: <http://sd.net.ua/2016/03/06/sxilnosti-lyudini-do-manipulyuvannya.html>

(дата звернення 10.03.2024)

13. Кайдалова Л. Г. Психологія спілкування : навч. посіб / М-во охорони здоров'я України, Нац. фармац. ун-т. Харків : НФаУ, 2011. 131 с.
14. Канішевська Л. В., Лесик А. С. Особливості формування комунікативної компетентності учнів початкових класів у позаурочній діяльності інтернатних закладів. URL: https://lib.iitta.gov.ua/724695/1/Моногр_Канішевс_ка_Лесик.pdf. (дата звернення 12.04.2024)
15. Корж І. А., Романова Н. Ф. Багатодітна сім'я як об'єкт соціальної роботи. *Соціальна робота в Україні : теорія і практика: науково-методичний журнал*. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2015. №1-4. С. 95-102.
16. Кудінов Ю. В. Ділове спілкування сучасного керівника : навч. посіб. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Донбас. держ. техн. ун-т. Алчевськ : ДонДТУ, 2011. 518 с.
17. Король А. Розвиток комунікативних здібностей учнів: теоретичний аналіз. *Молодь і ринок*. 2019. № 2 (169). С. 54-59. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/3286/1/Розвиток%20комунікативних%20здібностей%20учнів.pdf> (дата звернення 17.03.2024)
18. Кочерга О. В. Молодший шкільний вік. *Енциклопедія Сучасної України* / НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. 408с.
19. Лісовський П. М. Маніпуляція свідомістю: сутність, структура, механізм у сучасному трансформаційному суспільстві (соціально-філософський аналіз). Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. 199 с.
20. Мальцева М. В. Особливості міжособистісних стосунків молодших школярів з різних за економічним статусом сімей : дис. ... кан. психол. наук: 19.00.05 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2018. 262с.
21. Макарова Е. О. Спостереження як метод дослідження URL: <http://>

- fb/ru/article/3870/nablyudenie-kak-metod-issledovaniya. (дата звернення 17.04.2024)
22. Осипова І. І. Встановлення контактів сімей в процесі патронажу: методики і технології . *Вітчизняний журнал соціальної роботи*. 2012. № 3. С. 56-65.
  23. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник: у 2-х кн. Київ : Либідь, 2018. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. 576 с.
  24. Павленко Т. В. Основні психологічні підходи визначення поняття «комунікація». *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*. Том. ІХ: Загальна психологія. Етнічна психологія. Історична психологія. Київ, 2016. Вип. 9. С. 368-376.
  25. Першикова В. В. Соціальний патронаж сім'ї : допомога батькам і дітям. *Вітчизняний журнал соціальної роботи*. 2011. № 1. С. 69-72.
  26. Пономарьова К. І. Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови : методичний посібник. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2020. 88с.
  27. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права на відпустку для догляду за дитиною жінки...» URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH4RA00A.html (дата звернення 27.03.2024).
  28. Пригода Т. М. Соціально-педагогічна робота з багатодітними сім'ями. *Науковий пошук молодих дослідників. Соціально-педагогічні науки: збірник наукових праць студентів*. 2013. № 5. Частина ІІ. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 156 с. URL: <http://dspace.ltsu.org/jspui/bitstream/123456789/1646/1/Np5.2.pdf> (дата звернення 03.04.2024)
  29. Розвиток освітніх систем в умовах євроінтеграційних трансформацій : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Чернівці, 26-27 травня 2021 року / за наук. ред. д. пед. наук А. З. Романюк. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2021. URL:

<https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1550/1/Шульга%20А.В.%20Вплив%20дистанційного%20навчання%20на%20особистість%20педагога..pdf> (дата звернення 18.03.2024).

30. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
31. Слесик К. М. Розвиток комунікативних умінь і навичок молодших школярів у позакласній роботі. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка. Вип. 32. Ч. II. 2001, С. 174-178.
32. Соціальна психологія. Зошит для індивідуальної роботи для студ. усіх спец. денної та заочної форми навчання. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. 61 с.
33. Слободянюк А. В. Психологія управління та конфліктологія : навч. посіб. для практик. та семінар. занять; М-во освіти і науки України, Вінниц. нац. техн. ун-т. Вінниця : ВНТУ, 2020. 119 с.
34. Сисоєв В. В. Практикум з логістики : навч. посіб. для вищ. навч. закл. з галузі знань «Менеджмент і адміністрування»; М-во освіти і науки України, Нац. тех. ун-т «Харк. політехн. ін-т». Харків : НТУ «ХПІ», 2011. 143 с.
35. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу. Київ : Міленіум, 2008. 214 с.
36. Хромченко О. О. Формування комунікативної компетентності молодших школярів. URL: <https://urok-ua.com/formuvannya-komunikatyvnoji-kompetentnosti-molodshyh-shkolyariv/> (дата звернення 18.04.2024).
37. Шеляг Т. В. Соціальний статус багатодітних сімей та їх здатність до самопомоги. *Соціальна педагогіка*. 2012. № 1. С. 31-42.
38. Шевцова Г. Г. Молодший шкільний вік : традиції та інновації в дослідженнях. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*. Вип. LXVIII. Херсон : ХДУ, 2015. С.134-138.
39. Шитікова Д. А. Формування комунікативних умінь і навичок учнів початкових класів в освітньому процесі : кваліфікац. робота магістра. Чернівці : ЧНУ імені Юрія Федьковича, 2021. 107 с. URL:

https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3742/1/educ_2022_151.pdf
f (дата звернення 18.04.2024)

40. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник. Київ : Либідь, 2002. 560 с.
41. Johnson C. Communicating with Children: A Handbook for Parents and Teachers. *Oxford University Press*. 2010. P. 268.
42. Putri K. Y. S., Adamu A. A., Mukhtar S., Safitri D., Hafni R. D. & Nur D. The Impact of New Media Literacy and Supply Chain Knowledge Management on Community Economy in Indonesia. *International Journal of Supply Chain Management*. 2020. № 9(3). P. 562-567.
43. Smith J. Effective Communication with Children: A Guide for Teachers and Parents. *Cambridge University Press*. 2015. P.129.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика виявлення комунікативних умінь і навичок молодших школярів (Ю. Орлова)

Мета: проаналізувати рівень сформованості потреб і прагнень школярів до спілкування.

Обладнання: бланк для опитування, олівець.

Інструкція: Якщо ви згодні з твердженнями, наведеними нижче, поставте знак «+» навпроти відповідного номера судження. Якщо ж не згодні, відповідно поставте знак « – »:

Зміст опитувальника

1. Я залюбки беру участь у різних урочистостях.
2. Я не можу перемогти свої бажання, навіть якщо вони суперечать бажанням моїх товаришів.
3. Мені подобається висловлювати кому-небудь свою прихильність.
4. Я більше зосереджений на завоюванні впливу, ніж дружби.
5. Я відчуваю, що стосовно друзів маю більше прав, ніж обов'язків.
6. Коли я дізнаюся про успіхи свого товариша, у мене чомусь погіршується настрій.
7. Щоб бути задоволеним собою, я повинен кому-небудь у чомусь допомогти.
8. Мої турботи зникають, коли я перебуваю серед товаришів.
9. Мої друзі мені добряче-таки набридли.
10. Коли я виконую важку роботу, присутність людей мене дратує.
11. Загнаний у глухий кут, я кажу лише ту частку правди, яка, на мою думку, не зашкодить моїм друзям та знайомим.

12. У складній ситуації я думаю не стільки про себе, скільки про близьку людину.

13. Неприємності у друзів викликають у мене таке співпереживання, що я можу захворіти.

14. Мені приємно допомагати іншим, навіть коли це завдає мені труднощів.

15. З поваги до друга я можу погодитися з його думкою, навіть якщо він і не правий.

16. Мені більше подобаються пригодницькі оповідання, ніж оповідання про кохання.

17. Сцени насильства у фільмах викликають у мене відразу.

18. На самоті я відчуваю більшу тривогу й напруженість, ніж коли перебуваю серед людей.

19. Я вважаю, що головна радість у житті – спілкування.

20. Мені шкода бездомних котів і собак.

21. Я вважаю, що краще мати менше друзів, але зате близьких.

22. Я люблю бувати серед людей.

23. Я довго хвилююся після суперечки з близькими.

24. У мене, мабуть, більше близьких друзів, аніж у багатьох інших.

25. Я більше прагну досягнень, аніж дружби.

26. Я більше довіряю власній інтуїції та уяві, думаючи про людей, ніж судженням про них інших.

27. Для мене важливіше матеріальне забезпечення й добробут, ніж радість спілкування з приємними мені людьми.

28. Я співчуваю людям, у яких немає близьких друзів.

29. Люди часто невдячні мені.

30. Я люблю оповідання про безкорисливу дружбу.

31. Заради друга я можу пожертвувати своїми інтересами.

32. У дитинстві я належав до компанії, яка завжди трималася вкупі.

33. Якби я був журналістом, то із задоволенням писав би про силу

дружби.

Обробка результатів: підрахуйте кількість відповідей «—» на запитання: 3,4,6,9,10,15,16,25,27,29 і відповідей «+» на всі інші запитання.

Інтерпретація: менше 26 балів – низька; 27-28 балів – середня; 29 і більше балів – висока.

Додаток Б

Діагностика комунікативного контролю М. Шнайдера

Інструкція: Дайте відповідь на 10 висловлювань, які відображають реакції на деякі ситуації спілкування. Кожне з них оцініть як правильне (П) або неправильне (Н) стосовно себе, поставивши поряд із кожним пунктом відповідну букву.

Обладнання: папір та ручка.

Опитувальник:

1. Мені здається важким наслідувати інших людей.
2. Я міг би покривлятися, щоб звернути увагу оточуючих.
3. З мене міг би вийти непоганий актор.
4. Іншим людям інколи здається, що мої переживання глибші, ніж це є насправді.
5. У компанії я рідко опиняюся в центрі уваги.
6. У різних ситуаціях у спілкуванні з іншими людьми я часто поведжуся по-різному.
7. Я можу відстоювати тільки те, у чому щиро впевнений.
8. Щоб досягти успіхів у справах та у відносинах з людьми, я часто буваю таким, яким мене хочуть бачити.
9. Я можу бути дружелюбним з людьми, яких я не терплю.
10. Я не завжди такий, яким здаюся.

Обробка результатів. По одному балу нараховується за відповідь «Н» на питання 1, 5, 7 і за відповідь «П» на всі інші запитання. Підраховується сума балів, яка співвідноситься із шкалою.

Інтерпретація.

Люди з високим комунікативним контролем постійно слідкують за собою, добре обізнані, як поводитись, управляють своїми емоційними виявленнями. Разом із тим вони відчувають значні труднощі у спонтанності

самовираження, не люблять непередбачуваних ситуацій. Люди з низьким комунікативним контролем безпосередні і відкриті, але можуть сприйматися оточуючими як занадто прямолінійні та нав'язливі.

0-3 балів – низький комунікативний контроль; висока імпульсивність у спілкуванні, відкритість, розкутість, поведінка може мало змінюватися в залежності від ситуації спілкування і не завжди співвідноситься із поведінкою інших людей.

4-6 балів – середній комунікативний контроль; у спілкуванні щирий, щиро ставиться до інших, але стриманий в емоційних проявах, співвідносить свої реакції з поведінкою оточуючих людей.

7-10 балів – високий комунікативний контроль; постійно слідкує за собою, управляє проявом своїх емоцій.

Додаток В

Методика діагностики емоційного стану під час спілкування В.Бойка

Мета: визначити наявні емоційні бар'єри в міжособистісному спілкуванні учнів.

Обладнання: бланк опитувальника, папір і ручка.

Інструкція: читайте наведені нижче судження та відповідайте «так» або «ні».

Зміст опитувальника.

1. Зазвичай у кінці робочого дня на моєму обличчі помітна втома.
2. Буває, що при першому знайомстві емоції заважають мені справити сприятливіший вплив на партнерів (розгублююся, бентежуся, замикаюся в собі або, навпаки, багато говорю, веду себе не природно).
3. У спілкуванні мені часто бракує емоційності, виразності.
4. Мабуть, я здаюся оточуючим надмірно строгим.
5. Я в принципі проти того, щоб демонструвати чемність, якщо цього не хочеться.
6. Я зазвичай вмію приховати від партнерів спалахи емоцій.
7. Часто в спілкуванні з іншими я продовжую думати про щось своє.
8. Буває, що я хочу висловити іншому емоційну підтримку (увага, співчуття, співпереживання), однак він цього не відчуває, не сприймає.
9. Часто в моїх очах або у виразі обличчя помітна заклопотаність.
10. В діловому спілкуванні я намагаюся приховувати свої симпатії до партнерів.
11. Усі мої неприємні переживання, як правило, написані на моєму обличчі.
12. Якщо я захоплююся розмовою, то моя міміка стає надмірно красномовною, експресивною.
13. Мабуть, я дещо емоційно скутий.

14. Зазвичай я перебуваю в стані нервового напруження.
15. Як правило, я відчуваю дискомфорт, коли, доводиться обмінюватися рукостисканнями в діловій обстановці.
16. Іноді близькі люди підказують мені: розслаб м'язи обличчя, не криви губи, не зморщуй обличчя і т. п.
17. Розмовляючи, я зайве жестикулюю.
18. Зазвичай у новій ситуації мені важко бути розкутим, природним.
19. Мабуть, моє обличчя часто виражає сум або стурбованість, хоча на душі спокійно.
20. Мені важко дивитися в очі при спілкуванні з малознайомою людиною.
21. Якщо я хочу, то завжди буду приховати ворожість до поганої людини.
22. Мені чомусь часто буває весело без всякої причини.
23. Мені дуже просто зобразити за власним бажанням або за проханням інших різні вирази обличчя : печаль, радість, переляк, відчай і т. д.
24. Мені говорили, що мій погляд важко витримати.
25. Мені щось заважає виражати теплоту, симпатію людині, навіть якщо я відчуваю ці почуття до неї.

Обробка даних:

Підведіть підсумки самооцінювання за допомогою запропонованого ключа. «Перешкоди» у встановленні емоційних контактів.

Номери питань і відповіді по ключа:

1. Невміння керувати емоціями, дозувати їх. +1, -6, +11 , +16, -21 2.
2. Неадекватний прояв емоцій. -2, +7, +12, +17, +22 3.
3. Негнучкість, невиразність емоцій. +3, +8, +13, +18, -23 -24.
4. Домінування негативних емоцій. +4, +9, +14, +19, +24 5,
5. Небажання зближуватися з людьми на емоційній основі. +5, +10, +15, +20, +25

Інтерпретація

Яка сума набраних вами балів? Вона може коливатися в межах від 0 до 25. Чим більше балів, тим очевидніше ваша емоційна проблема в повсякденному спілкуванні. Однак не слід спокушатися, якщо ви набрали дуже мало балів (0-2). Або ви були нещирі у своїх відповідях, або погано бачите себе зі сторони.

Якщо ви набрали не більше 5 балів, емоції зазвичай не заважають вам спілкуватися з партнерами;

6-8 балів – у вас є деякі емоційні проблеми у повсякденному спілкуванні;

9-12 балів – свідчення того, що ваші емоції «на кожен день» в деякій мірі ускладнюють взаємодію з партнерами;

13 балів і більше – емоції явно заважають встановлювати контакти з людьми, можливо, ви схильні до дезорганізованих реакцій або станів. Зверніть увагу, чи немає конкретних «перешкод», які виразно виникають у вас, - це пункти, за якими ви набрали 3 і більше балів.

Додаток Г

Діагностика загального рівня комунікабельності за В. Ф. Ряховським

Інструкція до тесту:

Уважно прочитайте наведені нижче відповіді та дайте відповідь «так», «інколи» чи «ні»

Тестовий матеріал

1. Ви очікуєте на буденну ділову зустріч. Чи виводить це вас із звичної колії?
2. Чи не відкладаєте ви візит до лікаря аж доти, доки вже зовсім не сила терпіти?
3. Чи не викликає у вас незадоволення або збентеження доручення виступати з доповіддю чи повідомленням у зв'язку із якоюсь нагодою?
4. Ви маєте нагоду поїхати у відрядження до міста, де ніколи ще не бували. Чи докладете ви максимум зусиль для того, щоб уникнути цієї поїздки?
5. Чи любите ви ділитися своїми переживаннями з іншими?
6. Чи дратує вас прохання незнайомої людини (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання тощо)?
7. Чи вірите ви в існування проблеми «батьків і дітей» та в те, що людям різних поколінь важко зрозуміти один одного?
8. Чи не посоромитеся ви нагадати знайомому, що він забув повернути 10 гривень, що їх ви позичили йому кілька місяців тому?
9. У кафе вам подали недоброякісну страву. Чи змовчите ви, лише незадоволено відсунувши тарілку?
10. У ситуації один на один з незнайомою людиною ви не розпочнете бесіду самі і вам не сподобається, якщо першою заговорить вона. Чи це так?
11. Вас жахає будь-яка довга черга (у магазині, бібліотеці, касі кінотеатру тощо). Вам легше відмовитися від свого наміру, ніж встати у хвіст і нудитися в

очікуванні?

12. Чи боїтеся ви брати участь у залагодженні конфліктної ситуації?

13. У вас є власні, суто індивідуальні критерії оцінювання творів літератури, мистецтва, культури, ніяких «чужих» думок з цього приводу ви не приймаєте. Це так?

14. Почувши десь у неофіційній ситуації («в кулуарах») явно помилкову точку зору з добре відомого вам питання, ви, скоріше за все, промовчите?

15. Чи викликає у вас невдоволення прохання знайомих допомогти розібратися в якійсь проблемі чи навчальній темі?

16. Вам легше формулювати свою точку зору (думку, оцінку) у письмовій формі, ніж в усній?

Ключ до тесту:

За відповідь «так» нараховується 2 бали, «інколи» – 1 бал, «ні» – 0 балів.

Обробка результатів тесту

Визначте загальну суму балів, яку ви набрали, відповідаючи на запитання тесту.

Інтерпретація результатів тесту

32-30 балів. Ви некоммунікбельні, і це ваша біда, оскільки саме ви, передусім, страждаєте від цього. Однак і близьким людям нелегко. На вас важко покластися в справі, що потребує групових зусиль. Намагайтеся бути більш коммунікбельними, контролюйте себе.

29-25 балів. Ви замкнуті, неговіркі, віддаєте перевагу самотності, і тому у вас, мабуть, мало друзів. Нова робота та необхідність нових контактів якщо і не призводять вас до паніки, то надовго виводять з рівноваги. Ви знаєте цю особливість свого характеру і часто буваєте незадоволені собою. Однак не обмежуйтеся лише цим, оскільки саме від вас залежить змінити ці особливості характеру. Хіба не буває так, що чимось сильно захопившись, ви «несподівано» стаєте розкутими та коммунікбельними? Варто лише постаратися.

24-19 балів. Ви певною мірою товариські, у знайомій обстановці відчуваєте себе цілком упевнено. Нові проблеми вас не лякають, однак з новими

людьми ви сходитеся обережно, неохоче берете участь у суперечках і диспутах. У ваших висловленнях часом занадто багато сарказму без усякої на те підстави. Усі ці недоліки у вашій владі.

18-14 балів. У вас нормальна комунікабельність. Ви допитливі, охоче слухаєте цікавого співрозмовника, досить терплячі в спілкуванні з іншими, відстоюєте свою позицію без зайвої запальності. Без неприємних переживань йдете на зустріч з новими людьми. У той же час ви не любите гучних компаній, екстравагантних витівок та багатослів'я - усе це вас дратує.

13-9 балів. Ви дуже товариські (часом, мабуть, навіть надміру), зацікавлені, говірки, любите висловлюватися по різних питаннях, що, буває, дратує інших. Охоче знайомитеся з новими людьми, нікому не відмовляєте в проханнях, хоча не завжди можете їх виконати. Буває, що ви виходите з себе, однак швидко відходите. Чого вам бракує, так це посидючості, терпіння і відваги при зустрічі із серйозними проблемами. При бажанні, однак, ви зможете змусити себе не відступати.

8-4 бали. Товариськість «б'є з вас ключем». Ви завжди в курсі всіх справ. Любите брати участь у всіх дискусіях, хоча серйозні теми можуть викликати у вас нудьгу. Охоче висловлюєтесь, навіть якщо ваше уявлення про проблему більш ніж поверхове. Усюди почуваете себе у своїй тарілці. Беретеся за будь-яку справу, хоча далеко не завжди можете її успішно довести до завершення. З цієї причини люди ставляться до вас із деяким побоюванням і сумнівами. Задумайтеся над цим.

3 бали і менше. Ваша комунікабельність має хворобливий характер. Ви балакучі, багатослівні, втручаєтесь в справи, що не мають до вас ніякого відношення, беретеся судити про проблеми, в яких зовсім некомпетентні.

Додаток Д

**Програма формування комунікативних навичок
у дітей з багатодітних сімей**

Таблиця Д.1.

Загальний план програми формування комунікативних навичок у дітей з
багатодітних сімей

Заняття	Опис	Кількість занять	Тривалість одного заняття
Вступне заняття			
Знайомство та пояснення мети та очікуваних результатів	Встановлення контакту та створення сприятливої атмосфери. Роз'яснення цілей програми та очікуваних досягнень.	1	45 хв
Групові заняття з мовленнєвого розвитку			
Організація мовленнєвих ігор та вправ	Розвиток вміння спілкуватися, висловлювати думки та слухати інших.	2	30-45 хв
Рольові ігри	Відтворення ситуацій комунікації, таких як магазин, лікарня, школа тощо.	2	30-45 хв
Індивідуальні заняття			
Робота з кожною дитиною окремо	Врахування потреб та рівня розвитку кожної дитини.	3	90 хв
Використання іграшок та матеріалів	Стимулювання мовленнєвого розвитку, таких як кубики з буквами, картки з зображеннями.	3	90 хв

Продовження таблиці Д.1.

Розвиток емпатії та соціальних навичок			
Заняття з розвитку емпатії	Навчання розумінню почуттів інших та співчуття до них.	3	60 хв
Групові проекти	Спільна робота над завданнями, вміння слухати інших та приймати альтернативні точки зору.	3	60 хв
Залучення до спільних дій з сім'єю			
Запрошення батьків на заняття та виступи	Сприяння комунікації між дітьми та їх родинами.	3	60 хв
Організація сімейних ігор та заходів	Сприяння активному спілкуванню в родині.	3	60 хв
Створення позитивної атмосфери			
Стимулювання позитивного спілкування	Підтримка позитивного спілкування та підтримка одне одного. Похвала за кожен крок у розвитку комунікаційних навичок.	2	60 хв
Організація занять зі сприйняття та розуміння тексту			
Читання казок та історій	Читання та обговорення змісту та власних думок.	3	60 хв
Вправи на розвиток розуміння прочитаного	Вправи на розвиток розуміння прочитаного та висловлення власних думок.	3	60 хв
Підсумкове заняття			
Підбиття підсумків та оцінка досягнень	Спільне обговорення досягнень та наступних кроків. Проведення повторної діагностики.	1	120 хв

Додаток Е

Тренінгова програма « Формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей»

Заняття 1. Вступ до формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей

Мета: Ознайомити учасників з програмою, визначити їх очікування та створити сприятливу атмосферу для подальшої роботи.

1. Привітання та введення:

– Вітання учасників та коротка інформація про цілі та структуру програми.

– Пояснення важливості формування комунікативних навичок у дітей молодшого шкільного віку з багатодітних сімей.

2. Ознайомлення з учасниками:

– Кожен учасник представляється, розповідаючи про себе, свої інтереси та очікування від програми.

3. Обговорення очікувань:

– Обговорення, які навички або знання учасники сподіваються отримати від програми.

– Відкрите обговорення, де кожен може висловити свої думки та побажання.

4. Подальші кроки:

– Підбиття підсумків обговорення та оголошення найближчих тем та завдань програми.

– З'ясування, як учасники можуть звертатися за підтримкою та додатковою інформацією.

5. Завершення:

– Висловлення подяки учасникам за участь та зацікавленість.

– Нагадування про наступне заняття та необхідні матеріали або ресурси.

Це заняття має створити добру основу для подальшої роботи, сприяючи

встановленню позитивної атмосфери та залученню учасників до процесу формування комунікативних навичок у дітей молодшого шкільного віку з багатодітних сімей.

Заняття 2. Групові заняття з мовленнєвого розвитку

Мета: Застосування мовленнєвих ігор та рольових ігор для активного розвитку комунікативних навичок у дітей молодшого шкільного віку з багатодітних сімей.

1. Введення:

– Вступ до теми мовленнєвого розвитку та його важливості для формування комунікативних навичок.

– Огляд основних принципів розуміння терміну мовленнєвий розвиток.

– Пояснення впливу мовленнєвих та рольових ігор на комунікативні навички.

2. Організація мовленнєвих ігор та вправ:

Вправа 1. Емоційний естафет: Учасники розділяються на команди. Кожна команда отримує набір карток із написаними словами, які вони повинні передавати одне одному. Однак, при передачі кожен учасник має передати картку зі словом, використовуючи різні інтонації та вираз обличчя, щоб виразити різні емоції (радість, смуток, здивування тощо). Передача карток відбувається швидко, а отримувач повинен правильно вгадати емоцію, яку намагається передати передавач.

Вправа 2. Загадкові розповіді: Учасники об'єднуються в пари. Кожна пара отримує картку з написаним коротким реченням або історією. Однак, деякі слова або фрази в цих реченнях відсутні або замінені символами, наприклад, пропущені букви чи числа. Кожна пара повинна разом вирішити, які слова або фрази були впущені або зашифровані, та відновити їх, спілкуючись між собою.

Вправа 3. Словникова естафета: Учасники розбиваються на команди. Кожна команда отримує словниковий погляд, що складається зі списку слів, які вони повинні пояснити членам своєї команди без використання цих слів у своїх поясненнях. Команда, яка вгадує найбільшу кількість слів, отримує бали.

– Рефлексія результатів вправ та обговорення їхнього впливу мовленнєвий розвиток.

3. Рольові ігри:

Вправа 4. Магазин: Діти розігрують сценарій магазину, де одні грають роль продавця, а інші – покупця. Ця гра дозволяє дітям взаємодіяти, використовуючи мовлення для вираження своїх побажань, запитань та узгодження умов покупки.

Вправа 5. Лікарня: Діти прикидаються лікарем, медсестрою або пацієнтом. Ця гра створює можливості для спілкування та використання медичної лексики. Вона також вчить дітей вислуховувати одне одного та виражати свої почуття.

Вправа 6. Ресторан: Діти грають ролі офіціанта та клієнта. Ця гра розвиває навички замовлення їжі та напоїв, а також взаємодії зі службовцями.

Вправа 7. Шкільна сцена: Діти виконують ролі учнів, вчителів або адміністраторів школи. Вони можуть створювати ситуації зі шкільного життя, такі як уроки, перерви або спільні заходи.

– Висловлення вражень та спостережень учасників щодо їхньої участі у рольових іграх.

4. Підсумок та завершення:

– Проведіть коротке резюме заняття, підкреслюючи головні моменти та цілі, досягнені під час гри.

– Подякуйте учасникам за їхню активну участь та співпрацю під час заняття.

Це заняття надає дітям можливість практикувати мовленнєві навички в різних контекстах та ситуаціях спілкування. Вони допомагають у розвитку умінь висловлювати думки, слухати інших, вирішувати конфлікти та співпрацювати в команді.

Заняття 3. Індивідуальні заняття

Мета: Максимально врахувати потреби та рівень розвитку кожної дитини, спрямувати її на успішний розвиток мовленнєвих навичок через використання

іграшок та матеріалів.

1. Введення:

– Пояснення, що кожна дитина має свої унікальні потреби та рівень розвитку.

– Підбір оптимальних умов для успішного зростання дітей у цьому напрямку

2. Робота з кожною дитиною окремо:

– Обираємо завдання та вправи, які найбільш відповідають потребам та інтересам дитини, а також спрямовані на її розвиток.

Вправа 1. Розповідь історії: Попросіть дитину розповісти вам історію з її життя або про щось, що її зацікавило. Дайте їй можливість вільно висловити свої думки та почуття, стимулюйте її використовувати різні слова та речення.

Вправа 2. Я розповім, ти почувеш: Дайте дитині можливість стати «експертом» і розповісти вам про щось, що вона знає добре або цікавиться. Попросіть її розповісти вам про це, а ви прослухаєте її уважно, задаючи питання та висловлюючи інтерес.

Вправа 3. Що це за слово?: Підготуйте картки зі словами або предмети, які відповідають певній темі (наприклад, кольори, тварини, предмети в кімнаті тощо). Покажіть дитині картку і попросіть її пояснити, що це за слово, дати його означення та використати його у реченні.

3. Використання іграшок та матеріалів:

Вправа 4. Кубики з буквами: Розкладіть перед дитиною кубики з буквами. Попросіть її скласти слова за вашими вказівками або за тематикою (наприклад, назви тварин, фруктів, предметів тощо). Під час цієї вправи можна обговорити з дитиною значення складених слів та їх правильне вимовлення.

Вправа 5. Картки з зображеннями: Покажіть дитині картку з зображенням. Попросіть її розповісти про те, що вона бачить на картинці, використовуючи повні речення та різні слова. Наприклад, яку дію виконує зображений предмет, де він знаходиться, як він виглядає тощо.

Вправа 6. Магнітна абетка: Використовуйте магнітну абетку, щоб дитина

могла скласти речення. Попросіть її створити речення зі словами, які вона побачить, та прочитати їх вголос. Підкажіть дитині правильне розташування слів у реченні та вірне вимовлення.

4. Підсумок та завершення:

- Обговорюємо з дитиною її враження від заняття, успіхи та труднощі, з якими вона зіткнулася.

- Робимо висновки щодо досягнень та прогресу у розвитку мовленнєвих навичок.

- Визначаємо наступні кроки для подальшого розвитку, враховуючи поточний рівень та мету навчання.

Ці індивідуальні заняття спрямовані на максимальне залучення кожної дитини до процесу навчання та розвитку її мовленнєвих навичок, враховуючи її індивідуальні потреби та можливості.

Заняття 4. Розвиток емпатії та соціальних навичок

Мета: Розвинути в дітей емпатію та соціальні навички шляхом спільних вправ та проєктів, сприяючи формуванню в них здатності розуміти та співчувати почуттям інших, а також вміння ефективно взаємодіяти та співпрацювати в групі.

1. Введення:

- Короткий вступу до теми розвитку емпатії та соціальних навичок.
- Пояснити, що емпатія – це здатність розуміти та співчувати почуттям інших людей, а соціальні навички допомагають взаємодіяти з іншими успішно.

2. Заняття з розвитку емпатії:

- Навчання розумінню почуттів інших та співчуття до них.

Вправа 1. Історії про емоції: Підготуйте кілька коротких історій або ситуацій, в яких персонажі переживають різні емоції (радість, смуток, злість, страх тощо). Попросіть дітей описати, як вони відчують себе у подібних ситуаціях і які емоції переживають герої історій.

Гра Вираз обличчя: Намалюйте на картках різні вирази обличчя, що відповідають різним емоціям. Попросіть дітей вибрати картку з обличчям, яке

вони вважають підходящим для опису своїх власних емоцій у даний момент. Потім дозвольте їм пояснити, чому вони обрали саме цей вираз обличчя.

Вправа 2. Спільний плач: Просимо дітей уявити, що один з них відчуває себе дуже сумним або розплаканим. Потім надихайте їх висловити співчуття та підтримку цій дитині.

3. Групові проекти:

Створення газети чи журналу: Розділіть дітей на групи і доручіть кожній групі підготувати статтю на певну тему (наприклад, події в школі, улюблені книги, історії з життя тощо). Потім об'єднайте статті разом, щоб створити газету чи журнал, який можна розмістити в класі або на стіні школи.

Дослідницький проект: Запропонуйте дітям вивчати та досліджувати певну тему разом. Наприклад, вони можуть досліджувати різноманіття тварин у світі, екосистеми або історію свого міста. Кожна група може представити свої відкриття та висновки решті класу або школи.

Театралізоване представлення: Попросіть дітей створити театралізоване представлення на певну тему. Наприклад, вони можуть виставити п'єсу на основі відомої казки або створити власну історію про важливість дружби або співпраці.

Проект Рятування планети: Розділіть дітей на групи і доручіть кожній групі вивчити проблему, пов'язану з охороною навколишнього середовища (наприклад, забруднення повітря, використання пластику, енергоефективність тощо). Попросіть кожну групу розробити план дій для вирішення цієї проблеми та представити його перед іншими.

4. Підсумок та завершення:

- Проведемо короткий підсумок проведеного заняття.
- Висвітлимо головні моменти та досягнення у розвитку емпатії та соціальних навичок.

Це заняття дозволить нам розвивати емпатію та співчуття до почуттів інших, а також покращити навички спілкування та взаємодії з однолітками.

Заняття 5. Залучення до спільних дій з сім'єю

Мета: Залучення батьків до спільних дій з дітьми та організація сімейних заходів для сприяння активному спілкуванню та покращення родинних відносин.

1. Введення:

– Пояснення важливості спільних дій з сім'єю у процесі формування комунікативних навичок у дітей з багатодітних сімей

– Запрошуються батьки дітей на участь у заході. Виступи та виставки, організовані дітьми, допомагають створити сприятливу атмосферу для спілкування між батьками та дітьми.

2. Організація сімейних ігор та заходів:

– Учасники беруть участь у різноманітних сімейних іграх та заходах, що сприяють активному спілкуванню та покращенню взаємин

Сімейний конкурс талантів: Кожна сім'я може підготувати своє виступ на вибір, такий як музичний номер, танець, виставу або казку. Після виступів всі родини голосують за найкращий виступ.

Сімейний кулінарний майстер-клас: Спільна приготування страви або десерту може стати відмінним способом для спілкування та взаємодії. Кожен член сім'ї може взяти участь у підготовці рецепту, допомагаючи один одному та обговорюючи різні кулінарні техніки.

Сімейна вечірка з іграми: Організуйте вечірку з настільними іграми, які підходять для всієї родини. Ви можете грати в класичні настільні ігри або вибрати спеціальні ігри для розвитку комунікації та співпраці.

Сімейний кіноперегляд: Оберіть фільм або мультфільм, який сподобається всім членам сім'ї, та організуйте сімейний кіноперегляд вдома. Після перегляду обговоріть фільм, обміняйтесь враженнями та думками.

3. Підсумок та завершення:

– Обговорення та рефлексія щодо вражень учасників від спільних заходів.

– Висловлюються подяки за активну участь та підтримку з боку батьків.

Це заняття надає можливість покращити взаємини між дітьми та

батьками, сприяючи відкритому спілкуванню та взаєморозумінню. Воно допомагає зміцнити зв'язок в родині та створити позитивну атмосферу в її колі.

Заняття 6. Створення позитивної атмосфери

Мета: Створення позитивної атмосфери для всіх учасників, сприяння підвищенню настрою та психологічному комфорту.

1. Введення:

- Пояснення важливості позитивної атмосфери для загального благополуччя та комунікації.

- Короткий огляд плану заняття та його цілей.

2. Емоційна релаксація: Проведення короткої медитації або релаксаційної вправи для зняття стресу та підвищення настрою.

3. Позитивні афірмації: Запропонувати учасникам сформулювати та обговорити позитивні твердження щодо себе та один одного. Наприклад, «Я цінний», «У мене є сила пристосування», «Ми можемо досягти успіху разом».

4. Стимулювання позитивного спілкування та підтримки одне одного на занятті:

Вправа 1. Слово заохочення: Учасники сидять в колі. Кожен учасник має можливість висловити слова заохочення або похвали для кожного іншого учасника. Наприклад, «Ти дуже кмітливий», «Ти завжди готовий допомогти іншим», «Твій оптимізм завжди піднімає настрій».

Вправа 2. Історія позитивних моментів: Учасники об'єднуються в пари. Кожна пара має поділитися позитивними моментами або подіями, які вони пережили разом або вони спостерігали один у одного. Наприклад, «Пам'ятаєш, як ми разом виграли в конкурсі?», «Поділіться, будь ласка, найприємнішим спільним спогадом».

Вправа 3. Компліментний колаж: Учасники отримують аркуші паперу та маркери. Кожен учасник має написати або намалювати компліменти для інших учасників групи. Потім ці аркуші можна зібрати у колаж або виставити на дошці, щоб усі могли побачити та оцінити позитивні відгуки.

5. Підсумок та завершення:

- Короткий огляд виконаних дій та відчуттів під час заняття.
- Запропонувати учасникам висловити свої враження від проведеного часу разом та поділитися позитивними емоціями.

Це заняття має на меті зміцнення позитивних емоцій та створення сприятливого середовища для спілкування та взаємодії.

Заняття 7. Організація занять зі сприйняття та розуміння тексту

Мета: Це заняття спрямоване на розвиток навичок сприйняття, розуміння та аналізу тексту учасниками. Основна мета полягає в тому, щоб підвищити їхню здатність виокремлювати головну інформацію, розуміти послідовність подій та висловлювати власні думки та враження від прочитаного матеріалу.

1. Введення:

- Описати тему та цілі заняття.
- Пояснити важливість розвитку навичок сприйняття та розуміння тексту для подальшого навчання та особистісного розвитку.
- Продемонструйте план роботи на занятті та наголосіть на активному участі у всіх вправах та дискусіях.

2. Читання казок та історій:

- Читання та обговорення змісту та власних думок.
- «Три поросятка» – ця казка про три поросят, кожне з яких будує собі будинок. Це може викликати дискусію про важливість праці та планування.
- «Червона Шапочка» – ця класична казка може використовуватися для обговорення понять безпеки та довіри, також розвиває вміння розповідати та висловлювати свої думки про персонажів та події.

«Попелюшка» – ця казка може стати основою для обговорення понять справедливості, відповідальності та мрій.

«Коти в рукавичках» – ця казка сприяє розвитку умінь аналізувати та приймати рішення, а також може викликати обговорення моральних питань.

3. Вправи на розвиток розуміння прочитаного:

- Після читання тексту використовуйте вправи, що сприяють розвитку розуміння прочитаного.

Вправа 1. Питання-відповіді: Після прочитання тексту задайте дітям питання про його зміст, наприклад, «Що сталося на початку історії?» або «Як ви думаєте, чому головний герой зробив те, що він зробив?».

Вправа 2. Зведення інформації: Попросіть дітей підсумувати прочитаний текст у формі короткого розповіді або списку ключових подій.

Вправа 3. Розширення історії: Попросіть дітей придумати продовження або альтернативний кінець історії. Це стимулює їх творчість та критичне мислення.

Вправа 4. Порівняння та контраст: Попросіть дітей знайти схожість та відмінність між персонажами, подіями або ідеями у тексті.

Вправа 5. Рольова гра: Попросіть дітей відіграти ролі персонажів з історії та виконати дії, які вони роблять у тексті. Це допоможе їм краще зрозуміти перспективу персонажів.

4. Підсумок та завершення:

– Підкресліть ключові моменти, які були навчені під час заняття, та відзначте досягнення учасників.

– Запитайте їх про їхні враження та спостереження щодо навчального процесу.

– Подякуйте всім за участь та активність під час заняття та нагадайте про наступну зустріч.

Це заняття спрямоване на підвищення здатності дітей виокремлювати головну інформацію, розуміти послідовність подій та висловлювати власні думки та враження від прочитаного матеріалу.

Заняття 9. Підсумкове заняття

Мета: Підбиття підсумків проведених занять і закріплення отриманих знань та навичок. Стимулювання учасників до висловлення своїх вражень, думок та спостережень щодо проведених занять.

1. Введення:

– Привітання учасників.

– Нагадування про цілі і структуру програми.

– Запрошення учасників висловити свої враження та думки про проведені заняття.

2. Підбиття підсумків:

- Коротке огляд кожного заняття та його основних моментів.
- Висвітлення досягнень та важливих відкриттів для учасників.

3. Обговорення вражень:

– Запитання до учасників про їхні враження, спостереження та думки щодо проведених занять.

– Відкрите обговорення, під час якого кожен може поділитися своїми враженнями та думками.

4. Закріплення знань та навичок:

– Короткий огляд основних понять та навичок, які були набуті протягом програми.

- Запитання та вправи для закріплення знань.

5. Підсумок та завершення:

– Коротке підбиття підсумків обговорення та закріплення основних ідей.

– Висловлення подяки учасникам за активну участь та внесок у розвиток групи.

- Побажання успіхів та продовження розвитку набутих навичок.

- Повторна діагностика комунікативних навичок

Це підсумкове заняття покликане закріпити знання та навички, підбити підсумки програми та заохотити учасників до подальшого розвитку.